AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2709-247X (Print)
ISSN 2709-2488 (Online)

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ İBTİDAİ TƏHSİL

ELMİ-METODİK JURNAL

2023, №4/245

JOURNAL of PRESCHOOL
and PRIMARY EDUCATION

Jurnalın indekslənməsi/ İndexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası

ESJI Eurasian Scientific Journal Index
www.ESJIndex.org

DRJI Directory of Research Journal Indexing

CYBERLENINKA

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Scilit

INTERNET ARCHIVE

calameo

idealonline

CiteFactor
Academic Scientific Journals

ERIHPLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

doi® digital object identifier

MƏKTƏBƏQƏDƏR və İBTİDAİ TƏHSİL

Elmi-metodik jurnal. 1970-ci ildən «Azərbaycan məktəbi» jurnalına əlavə kimi nəşr olunmağa başlayıb. Jurnal 2000-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin elmi-metodik nəşri kimi fəaliyyətini davam etdirir. ISSN 2709-247X (Print) lSSN 2709-2488 (Online)

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin 05 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə» adı ilə dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Qeydiyyat şəhadətnaməsi № 544. 2009-cu ildə jurnalın adı dəyişilərək «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil» adlandırılmışdır (AR Ədliyyə Nazirliyinin 11/648 №-li, 20.05.2009-cu il tarixli məktubu).

«Məktəbəqədər və ibtidai təhsil» jurnalı məktəbəqədər və ibtidai təhsil sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, müasir dövrün tələblərinə uyğun milli və xarici təcrübəni praktik və nəzəri baxımdan əks etdirən araşdırma materiallarının nəşrini həyata keçirir. Jurnalda təlimin məzmununu, tərbiyəçi və müəllimlərin, psixoloq və defektoloqların pedaqoji təcrübəsini ümumiləşdirən məqalələrə yer verilir. Müasir təlim texnologiyalarının, pedaqoji innovasiyaların təbliği, ailə-məktəb, müəllim-şagird, tərbiyəçi-uşaq münasibətlərinin pedaqoji-psixoloji aspektlərini əks etdirən yazıların dərci jurnalda daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində dərc olunur. Müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi-metodiki nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

PRESCHOOL and PRIMARY EDUCATION

Scientific and methodological journal. It has been published since 1970 as a supplement to the «Azerbaijan Journal of Educational Studies». The journal has been operating as the scientific-methodical publication of the Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan since 2000. ISSN 2709-247X (Print) ISSN 2709-2488 (Online)

The journal «Preschool and primary education» publishes scientific and theoretical articles in the field of preschool and primary education, research materials reflecting national and international experience from a practical and theoretical point of view in accordance with the modern requirements. The journal also publishes articles summarizing the content of training, the pedagogical experience of educators, teachers, psychologists and disability specialists. Promotion of modern learning technologies, pedagogical innovations and articles that reflect pedagogical and psychological aspects of family-school, teacher-student, educator-child relationships are always in the focus of the journal. Articles are published in Azerbaijani, Russian, English and Turkish languages. Articles that reflect the conflict of interests and have no scientific methodological purpose are not accepted. The journal is among the recommended scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Məktəbəqədər və ibtidai təhsil / Preschool and Primary Education, 2023

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
“Məktəbəqədər və ibtidai təhsil” jurnalı

Baş redaktor əvəzi
Böyükağa Mikayıllı

Redaksiya heyəti

Aqşin Əliyev (Pekin Xarici Dillər Universiteti)
Arif Əsədov (Bakı şəhəri, 291 nömrəli Ekologiya liseyi)
Xalidə Musayeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Kəklik Məmmədova ("Məktəbəqədər və ibtidai təhsil" jurnalı)
Laləzər Cəfərova (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Müseyib İlyasov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Natalya Naumova (Rusiya Federasiyası Samara Humanitar Akademiyası)
Səidə Əhmədova (BŞTİ, Təlimə Dəstək Mərkəzi)
Təranə Mirzəyeva (Göyçay şəhər, 3 nömrəli tam orta məktəb)
Tran Mai Uoc (Ho Chi Minh Bankçılıq Universiteti, Vyetnam)
Ülviyyə Mikayılova (ADA Universiteti)

Redaksiya şurası

Aydın Əhmədov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Akif Abbasov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Asəf Zamanov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Bibixanım İbadova (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Buket Akkoyunlu (Çankaya Üniversitesi, Türkiyə)
Cəlal Allahverdiyev (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)
Doris Bühler-Niederberger (Wuppertal Universiteti, Almaniya)
Eve Eisenschmidt (Tallin Universiteti, Estoniya)
Elnur Nəsibov (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi)
Elvin Rüstəmov (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi)
Esmira Ağayeva (İlyas Əfəndiyev adına Elitar Gimnaziya)
Ənvər Abbasov (Bakı Slavyan Universiteti)
Fərrux Rüstəmov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Hamlet İsaxanlı (Xəzər Universiteti, Azərbaycan)
Hümeyir Əhmədov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Həqiqət Hacıyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
İntiqam Cəbrayılov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
İlahə Rəsulova (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi)
İradə Məlikova (74 nömrəli tam orta məktəb)
İlham Cavadov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Könül Pirverdiyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Nargiza Jumanazarova (Jizzax Universiteti, Özbəkistan)
Pavel Luşin (Ukrayna Pedaqoji Elmlər Akademiyası)
Ramiz Əliyev (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Rüfət Əzizov (Sumqayıt Dövlət Universiteti)
Regina Kunce (Berlin “Mozaika” gimnaziyası)
Şəhla Əliyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Vidadi Xəlilov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Vidadi Orucov (Lənkəran Dövlət Universiteti)
Vira Remajevskaya («Lewenia» Təhsil və Reabilitasiya Mərkəzi, Ukrayna)

Redaksiya
Kəklik Məmmədova, Məhəbbət Əliyeva, Landa Cəfərova, Aytən Həsənova, Arzu Nuruzadə, Nərgiz Muradova, İradə Əsədova

Redaksiyanın ünvanı:
AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37
Telefon: (+994) 50 344 96 76
E-mail: info@ppe-journal.edu.az

THE MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION REPUBLIC OF AZERBAIJAN
Journal of Preschool and Primary Education

Editor-in-chief
Boyukagha Mikayilli

Editorial Board

Agshin Aliyev (Beijing Foreign Studies University)
Arif Asadov (Baku city, Ecological Lyceum No.291)
Khalida Musaeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Keklik Mammadova (Journal of Preschool and Primary Education)
Lalazar Jafarova (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Museib Ilyasov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Natalya Naumova (Russian Federation Samara Humanitarian Academy)
Saida Akhmedova (Training Support Center of the Education Department of Baku)
Tarana Mirzeyeva (Goychay city, Secondary school No. 3)
Tran Mai Uoc (Ho Chi Minh University of Banking, Vietnam)
Ulviya Mikayilova (ADA University)

Editorial council

Aydin Ahmadov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Akif Abbasov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Asef Zamanov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Anvar Abbasov (Baku Slavic University)
Bibikhanim Ibadova (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Buket Akkoyunlu (Çankaya University, Turkey)
Jalal Allahverdiyev (Azerbaijan State University of Economics)
Doris Bühler-Niederberger (University of Wuppertal, Germany)
Eve Eisenschmidt (Tallinn University, Estonia)
Elnur Nasibov (Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan)
Elvin Rustamov (Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan)
Esmira Aghayeva (Elite Gymnasium named after I. Efendiyev)
Farrukh Rustamov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Hamlet Isakhanli (Khazar University, Azerbaijan)
Humeyir Ahmadov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Hagigat Hajiyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Intigam Jabrayilov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Ilaha Rasulova (Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan)
Irada Malikova (Secondary school No. 74)
Ilham Javadov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan
Konul Pirverdiyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Nargiza Jumanazarova (Jizzakh University, Uzbekistan)
Pavel Lushin (Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine)
Regina Kunce (Berlin Mosaic Gymnasium)
Ramiz Aliyev (Azerbaijan State Pedagogical University)
Rufat Azizov (Sumgait State University)
Shahla Aliyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Vidadi Khalilov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Vidadi Orujov (Lankaran State University)
Vira Remajevskaya (Education and Rehabilitation Center «Lewenia», Ukraine)

Editorial team
Keklik Mammadova, Mahabbat Aliyeva, Landa Jafarova, Aytan Hasanova, Arzu Nuruzade, Nargiz Muradova, Irada Asadova

Adress:
37 Nasimi St., Baku, Azerbaijan 1118
Tel: (+994) 50 344 96 76
E-mail: info@ppe-journal.edu.az

İÇİNDƏKİLƏR / №4, 2023

Şərafət Baxışova
Valeologiya – sağlamlıq mədəniyyətinin elmi-pedaqoji əsası kimi 9–23

Uğurcan Toqay
Dəniz və meşə məktəbi təcrübələrinin məktəbəqədər yaşlı uşaqlara təsirlərinin tədqiqi: fenomenoloji təhlil 25–39

Ayxan Hüseynli
Məktəbəqədər yaşlı dizartriyalı uşaqların korreksiya işlərində riskli ailələrin rolu 41–48

Lalə Əbilova
Kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında ailə ilə məktəbin birgə işi 49–61

Seyyub Asadov
İstedadlı uşaqların erkən aşkara çıxarılması və təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi yolları 63–77

Sədaqət Əliyeva
Uşaqların ətraf aləmlə tanışlığının onların təfəkkürünün inkişafına təsirinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti 79–89

Ayşən Babayeva
Uşaqların məktəbə hazırlığının psixodiaqnostikası və psixokorreksiyası 91–100

CONTENTS / №4, 2023

Sharafat Bakhishova
Valeology – as a scientific-pedagogical basis of health culture 9–23

Ugurcan Togay
Investigation of the effects of Sea and Forest School practices on preschool students: a phenomenological analysis 25–39

Aykhan Huseynli
The influence of "at-risk families" on the correctional work of preschool children with 41–48

Lala Abilova
Joint work of the family and the school in forming young schoolchildren as personalities 49–61

Seyyub Asadov
Technique and methodology of pedagogical support shown in the process of education of talented children 63–77

Sadagat Aliyeva
Theoretical and practical signicance of the influence of children's familiarity with the environmental world on the development of their thinking 79–89

Ayshan Babayeva
Psychodiagnosis and psychocorrection of children`s preparation for school 91–100

VALEOLOGY – AS A SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL BASIS OF HEALTH CULTURE

Sharafat Bakhishova

Azerbaijan State Pedagogical University,
Doctor of Sciences in Pedagogy, associate professor
E-mail: sharafat_bakhishova1960@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-7848-2068

Abstract. It is mentioned in the article that in recent decisions and conceptual documents adopted by the state of Azerbaijan on preschool education, the content of the programs is not only for the intellectual development of children but also for the protection of their health. It is proposed as a priority issue. Preschool education focuses not only based on cognitive development in children but also the creation of appropriate conditions to ensure their physical development. Therefore, it is necessary to form the basis of the quality of preschool education by the factors that protect and strengthen the child's health. Raising a healthy and perfect person is the most important task of the society. Valeology is the science of health. Organized valeology training in preschool educational institutions will help protect the child's health in the future and avoid life-threatening situations. The purpose of valeology classes is to expand children's ideas about their own bodies, health, and life-threatening situations, to teach them personal hygiene skills, physical communication, and the culture of spending leisure time.

Keywords: valeological knowledge, child's physical development, health culture, healthy and perfect person, healthy environment, personal hygiene skills.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.9
To cite this article: Bakhishova Sh. (2023). Valeology – as a scientific-pedagogical basis of health culture. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 245, Issue IV, pp. 9-23.
Article history: received – 19.10.2023; accepted – 15.11.2023.

VALEOLOGİYA– SAĞLAMLIQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ELMİ-PEDAQOJİ ƏSASI KİMİ

Şərafət Baxışova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
E-mail: sharafat_baxishova1960@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-7848-2068

Annotasiya. Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan dövlətinin son dövrlərdə məktəbəqədər təhsil üzrə verdiyi qərarlarda və qəbul etdiyi konseptual sənədlərdə proqramların məzmununun uşaqların yalnız intellektual inkişafına deyil, həm də sağlamlığının qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə istiqamətləndirilməsi prioritet məsələ kimi irəli sürülür. Məktəbəqədər təhsil uşaqlarda yalnız idrakı inkişafın əsasını deyil, həm də onların fiziki inkişafını təmin etmək üçün müvafiq şəraitin yaradılmasını ön plana çəkir. Ona görə də məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin əsasını uşağın sağlamlığını qoruyan və möhkəmləndirən amillərin təşkil etməsi zəruridir. Sağlam və kamil insan yetişdirmək cəmiyyətin ən mühüm vəzifəsidir. Valeologiya – sağlamlıq haqqında elmdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində valeologiya üzrə təşkil olunmuş məşğələlər gələcəkdə uşağın sağlamlığını qorumağa, həyati təhlükəsi olan vəziyyətlərə düşməməyə kömək edəcəkdir. Valeologiya məşğələlərinin təşkil olunmasında məqsəd uşaqların öz bədənləri, sağlamlıqları və həyat üçün təhlükəli olan vəziyyətlər haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək, onları şəxsi gigiyena bacarıqları, şifahi ünsiyyət və asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi mədəniyyətinə yiyələndirməkdir.

Açar sözlər: valeoloji biliklər, uşağın fiziki inkişafı, sağlamlıq mədəniyyəti, sağlam və kamil insan, sağlam mühit, şəxsi gigiyena bacarıqları.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.9
Məqaləyə istinad: Baxışova Ş. (2023). Valeologiya – sağlamlıq mədəniyyətinin elmi-pedaqoji əsası kimi. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 4 (245), səh. 9-23.
Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.10.2023; qəbul edilib – 15.11.2023.

Giriş / Introduction

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin məktəbəqədər təhsil üzrə verdiyi qərarlarda və qəbul etdiyi konseptual sənədlərdə proqramların məzmununun uşaqların yalnız intellektual inkişafına deyil, həm də sağlamlığının qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə istiqamətlənməsi prioritet məsələ kimi irəli sürülür. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir: "Maddə 14. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri 1. Təhsilin əsasında məktəbəqədər tərbiyə durur. Məktəbəqədər tərbiyə ailədə və məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində həyata keçirilir. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində uşaqlar ailə ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində tərbiyə olunurlar. Dövlət körpələrin tərbiyəsi, sosial müdafiəsi üçün maliyyə və maddi yardım göstərilməsinə təminat verir ["Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu., 2009].

Məktəbəqədər təhsil uşaqların yalnız idrakı inkişafını deyil, həm də fiziki inkişafını təmin etmək üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində maksimal dərəcədə komfort şəraitin yaradılması məsələsini ön plana çəkir. Məktəbəqədər təhsilin əsasını uşaqların əqli-fiziki sağlamlığını qoruyan və möhkəmləndirən amillərin təşkil etməsi zəruridir.

Uzun illər ərzində məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qarşısında duran vəzifə uşaqların hərtərəfli inkişaf etdirilməsi olmuş, onların şəxsi keyfiyyətləri, mədəniyyət və əxlaq səviyyəsi ikinci plana keçmişdir. Təhsil və tərbiyədə prioritet istiqamət bilikdir, lakin məlumdur ki, bilik özlüyündə heç də insanın ruhi və mənəvi keyfiyyətlərinə zəmanət deyildir. Çox vaxt bilik uşağın əxlaqi, psixi və fiziki sağlamlığına zəmanət vermir. Bu, biliklər əsas məqsədə çevrildikdə baş verir.

Aydındır ki, insana bilik lazımdır, lakin bu əsas məqsəd deyil. Bilik uşaq şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün vasitə, onun həyati məsələləri həll edə bilməsi üçün bir alət kimi lazımdır. Tərbiyə və təhsilin məqsədi uşağı fiziki, ruhi və mənəvi cəhətdən inkişaf etdirmək olmalıdır.

Tərbiyə və təhsil uşaqda özünə – öz bədəninə, qəlbinə və ağlına məsuliyyətlə yanaşma kimi tərbiyəvi xüsusiyyətləri formalaşdırır. Hazırlıq səviyyəsində sağlam olmaq – bu hazırlıq sağlam olmaq tələbatından (*istəyirəm*); özü ilə və ətraf aləmlə münasibət qurmaq qabiliyyətindən (*bacararam*); təbiət qanunlarına uyğun yaşamaq (*yaşayacağam*) qabiliyyətindən irəli gəlməlidir.

Valeologiya bu problemləri həll edə, yəni sağlamlığın qorunması mövqeyindən bütün təlim-tərbiyə prosesini yenidən qiymətləndirməyə kömək edə bilər. Bunun üçün bütün pedaqoqlar sağlamlığın qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi proseslərinin idarəolunma texnologiyalarına yiyələnməlidirlər.

"Yerli və xarici təcrübənin öyrənilməsindən belə qənaətə gəlmək olur ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, qismən də olsa, valeologiya metodları ilə rejimin tənzimlənməsi məqsədəmüvafiqdir. Təlimin optimallaşdırılması prosesində valeoloji monitorinqin keçirilməsi uşaqların psixofizioloji gərginliyi və əsəbilik səviyyəsinin aşağı salınması ilə nəticələnir. Valeoloji maarifləndirmə, sağlam həyat tərzinin təbliği və fiziki mədəniyyətlə yanaşı bu işin aparılması uşaqların sağlamlığında müsbət nəticələr əldə etməyə imkan verir" [Baxışova Ş., 2015].

Əsas hissə / Main part

Valeologiya uşağa özü (öz bədəni, qəlbi, ağlı) ilə, insanlarla, bütün ətrafla münasibət qurmağı öyrədir. Valeologiya insan sağlamlığına onun öz (özünü düşünmə, özünüdərk, özünü sağlamlaşdırma, özünü təkmilləşdirmə) mövqeyindən yanaşır. Buna görə də valeologiyanın mövzusu insan səhhətinin qanunauyğunluqları, orqanizmin xüsusiyyətləri, imkanları haqqında bilgiləri, sağlamlığın qorunub saxlanılması, dəstəklənməsi və yaxşılaşdırılmasının, bacarıq və texnikasına yiyələnmə üzərində qurulan sağlamlığın yaradılması prosesidir.

Sağlamlıq valeologiyanın ən vacib kateqoriyasıdır. Bu kateqoriyanı anlamaq üçün aşağıda göstərilən əsas anlayışlara nəzər salaq:

1) *Sağlamlıq* anlayışına insan mədəniyyətinin sahəsi kimi üç tərkib hissəsi: bədən, qəlb və ağlın vəhdəti daxildir. Buna görə də səhhət – bədən tərbiyəsi (öz hərəkətlərini, öz bədənini idarə etmək qabiliyyəti); fizioloji tərbiyə (orqanizmdə baş verən fizioloji prosesləri idarə etmək qabiliyyəti); psixi tərbiyə (öz duyğu, hiss, emosiyalarını idarə etmək); intellektual tərbiyə mədəniyyəti (öz düşüncələrini idarə etmək qabiliyyəti) toplusudur.

2) İnsanın sağlamlığı – onun şəxsi fəaliyyətinin nəticəsidir.

3) Sağlamlığın səviyyəsi insanın həyati qüvvələrinin həcmi, ehtiyatı ilə təyin olunur; sağlamlığın yolu – həyati qüvvələrin toplanması, qorunub saxlanması və gücləndirilməsi yoludur.

4) Sağlamlıq – orqanizmin adaptasiya imkanlarının səviyyəsi, onun xarici təsirlərə adekvat reaksiya verməsi və yaranan həyat şəraitinə uyğunlaşma bacarığı, dəyişən şəraitdə (ekoloji, sosial və s.) insanın həyati qüvvələrinin sabitlik dərəcəsidir.

5) Hər bir insanın sağlamlığı onu əhatə edən insanların sağlamlığından asılıdır.

6) Təhsil sistemi uşağın və bütövlükdə bəşəriyyətin sağlamlığının yaradılması mexanizmidir, çünki hər bir insan onunla bütün ömrü boyu bağlıdır [Cəfərov H., 2020].

Ümumiyyələ, səhhətin əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

• zədələyici amillərin təsirinə spesifik (immun) və qeyri-spesifik sabitlik;

• artım və inkişaf göstəriciləri;

• orqanizmin funksional vəziyyəti və ehtiyat imkanları;

• hər hansı bir xəstəliyin və inkişaf qüsurunun olması və onun səviyyəsi;

• mənəvi-iradi və dəyər-motivasiya quruluşlarının səviyyəsi.

İnsanların normal həyat sürməsi və fəaliyyət göstərməsi üçün bir çox amillərin, xüsusən sağlamlığın yerində olması vacibdir. İnsan sağlam olmasa, heç bir normal fəaliyyətdən və inkişafdan söhbət gedə bilməz. Sağlamlıq dedikdə, yalnız fiziki deyil, eyni zamanda əqli sağlamlıq nəzərdə tutulur.

Sağlamlıq cəmiyyət tərəfindən müəyyən olunmuş dinamik bir anlayış olduğu üçün onun müəyyən və standart tərifi mövcud deyil. Daha geniş mənada desək, sağlamlıq aşağıdakı konseptual modellərin çoxunun bir arada olması deməkdir:

– insan orqanizminin xarici və daxili tarazlığının olması;

– insan bədənində xəstəliklərin olmaması;

– normal yaşamaq və fəaliyyət göstərmək bacarığı;

– sosial rifahın olması.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) sağlamlığın tərifini belə vermişdir: *"*Sağlamlıq fiziki, əqli və sosial rifahın bütöv bir şəkildə mövcud olması, xəstəliklərin və bəlanın insan bədənindən uzaq olmasıdır. İnsan sağlamlığı, həmçinin yaşayış şəraiti və resursların mövcudluq dərəcəsindən asılı olaraq dəyişir, bunlara yaşamaq üçün yer, müvafiq təhsil, ərzaq təminatı, maddi gəlir, sülh və əmin-amanlıq, sosial ədalət, bərabərlik və səmərəli ətraf mühit daxildir"[1].

Sağlamlığı xarakterizə edən əsas amillərdən biri də insanın öz səhhəti ilə onu müəyyən edən kənar amillərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Həmin kənar amillərin təsirindən asılı olmayaraq, əsas məsuliyyət hər bir fərdin öz üzərinə düşür və hər bir şəxs öz sağlamlığını özü təmin etməlidir. İnsanlar öz iqtisadi və siyasi səviyyələrindən asılı olmayaraq sosial mühitlərini fərdi şəkildə özləri idarə edir və tənzimləyirlər.

İnsan sağlamlığına təsir edən amillər üç hissəyə bölünür: həyat tərzi, ətraf mühit və bio-tibbi amillər. Həyat tərzinə yaşamaqla bağlı fərdi şəkildə verilmiş qərarlar daxildir. Bu qərarlar normal həyat yaşamaq məqsədi ilə verilsə də, bəzən xəstəliklərə, hətta ölümə də yol aça bilər. Ətraf mühit amillərinə insan orqanizminə təsir edən kənar ünsürlər daxildir. İnsanlar bu ünsürləri fərdi şəkildə idarə edə bilmirlər. Bunlara hava, su, iqlim və digər ətraf mühit amillərini aid etmək olar. *Bio-tibbi* amillərə isə insan orqanizmində genetik olaraq yaranan, həmçinin fiziki və əqli sağlamlıq da daxil olmaqla mövcud olan bütün tibbi amillər daxildir. Bunlara anadangəlmə və ya sonradan formalaşan müxtəlif xəstəliklər, virus-

[1] https: //un.mfa.gov.az

lar və ya insan orqanizminin fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan həyati ünsürlər daxildir. Sağlamlıq fiziki, psixoloji və sosial komponentlərin mürəkkəb, səmimi və qarşılıqlı münasibətdə ifadə olunduğu çoxsaylı bir amil kimi başa düşülməlidir. İnsan fiziki patologiyası olmadığı, lakin hissiyyat problemləri yaşadığı, və ya sosial, mədəni mühitdən təcrid olunduğu zaman sağlam hesab edilə bilməz.

Sağlamlığın təmin edilməsi fiziki, əqli və sosial rifahın kombinasiyası şəklində həyata keçirilir. Bunların hamısı birlikdə *sağlamlıq üçbucağı* adlanır. "Fiziki sağlamlıq insanın sağlam bədənə malik olması deməkdir. Fiziki sağlamlığı qorumaq üçün müntəzəm şəkildə fiziki fəaliyyətlə məşğul olmaq (idman), düzgün qidalanmaq və normal istirahət etmək lazımdır. Əgər insan normal qidalanarsa, yaşayış səviyyəsi artarsa və keyfiyyətli səhiyyə xidməti ilə təmin olunarsa, onun bədəni fiziki cəhətdən sağlam olacaqdır" [İsmayılov V., 2023].

V.P.Petlenkonun fikrincə, insanın həyat tərzi onun konstitusiyasına uyğun olmalıdır, konstitusiya isə orqanizmin genetik potensialı, irsiyyət və ətraf mühitin məhsulu kimi başa düşülür. Konstitusiya həmişə fərdidir: insanların sayı qədər həyat tərzi var. Bir insanın konstitusiyasını müəyyən etmək hələ də çox çətindir, lakin onu qiymətləndirmək üçün bəzi üsullar hazırlanmış və təcrübədə tətbiq olunmağa başlanmışdır [Petlenko V.P., 1999].

Əqli sağlamlıq insanların koqnitiv, emosional rifahı və əqli pozulmalarının olmaması anlamına gəlir. ÜST-ün tərifinə görə, əqli sağlamlıq "insanların öz bacarıqlarını dərk etməsi, həyatda baş verən streslərə müqavimət göstərməsi, məhsuldar fəaliyyət göstərməsi və öz cəmiyyətinə töhfə vermək bacarığının olması" kimi xarakterizə olunur.

Sosial rifah insanların normal şəkildə yaşaması üçün tələb olunan şəraitin və vasitələrin lazımi şəkildə mövcud olmasıdır. Sosial ünsürlərə insanların rifah halının yaxşılaşdırılması, insanların yoxsulluq səviyyəsinin tədricən aradan qaldırılması, onların keyfiyyətli təhsil almaları, səmərəli və ekoloji baxımdan təmiz mühitdə yaşamaları, insanlarla münasibəti daxildir. Qeyd edilən amillər vəhdət şəklində mövcud olduqda insanların sağlam yaşamaları mümkündür. Əgər bu amillərdən hər hansı biri çatışmırsa, tam şəkildə sağlam olmaq qeyri-mümkündür.

İnsanlarda baş verən xəstəliklərin, zədələnmələrin, fiziki, əqli çatışmazlıqların diaqnostikası, müalicəsi və onların qarşısının alınmasında səhiyyə xidmətinin rolu böyükdür. Tibbi xidmət müvafiq təhsil almış və təcrübəyə malik ixtisaslaşmış səhiyyə işçiləri tərəfindən həyata keçirilir ki, buraya ilkin, ikinci və üçüncü dərəcəli tibbi xidmət sahəsində görülən işlər daxildir.

Alimlər tərəfindən valeologiyanın təyin edilməsi hər bir insana xas olan sağlamlıq potensialının təşkilati prosesi hesab olunur. Uşaq bağçası kontekstində valeoloji təhsilin məqsədləri:

– uşaqları "sağlam həyat tərzi", "təhlükəsiz həyatın əsasları"anlayışları ilə tanış etmək;

– oğlanlar və qızlar arasında münasibətlər mədəniyyətini, emosional ünsiyyəti inkişaf etdirmək;

– bədən tərbiyəsi və idman;

– şəxsi gigiyena bacarıqlarının formalaşması;

– insan sağlamlığına qayğının tərbiyə olunması.

Valeoloji təhsilin vəzifələri, məqsədlər kimi, müxtəlif yaş qrupları üçün eynidir. Valeoloji biliklərin rahat mənimsənilməsi üçün tədrisin istiqamətləri struktur bloklara bölünür.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sağlamlığının qorunmasının və möhkəmləndirilməsinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi, bu işdə yüksək səmərə əldə edilməsi məqsədi ilə uşaq orqanizminə elmi cəhətdən əsaslandırılmış vasitələrlə, plana uyğun və kompleks təsir göstərilir.

Bu vasitələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

– gigiyenik faktorlar (gün rejiminə riayət olunması, düzgün qidalanma, mədəni, gigiyenik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması);

– təbii amillərdən istifadə (su, hava, günəş vannası və s.);

– fiziki hərəkətlər.

Bu qruplaşma əsas götürülür və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fiziki sağlamlığın aşağıdakı vasitələrindən istifadə olunur:

– gün rejimi;

– düzgün qidalanma;

– mədəni-gigiyenik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması;

– su, hava və günəş vannaları;

– gimnastika və hərəkətli oyunlar.

Düzgün qidalanma, uşaqların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, qorunması və orqanizmlərinin fizioloji və psixi funksiyalarının təkmilləşdirilməsində gün rejiminin böyük əhəmiyyəti vardır [Zeynalova Z., Cəmilzadə S., 2013].

İ.P.Pavlov orqanizmin reflektor fəaliyyətə cavab verməsində vaxt amilinin əhəmiyyətini göstərmiş və uşaq həyatının bütün proseslərinə ayrılan vaxtın düzgün bölüşdürülməsi və rejimin dəqiq yerinə yetirilməsinin əhəmiyyətini sübut etmişdir. Əgər qıcıqlandırıcı amillər mənfi təsir göstərirsə, hər rejim proseduru üçün ayrılan vaxt gözlənilmirsə, uşağın qarşısında fərqli tələblər qoyulursa, onda rejimin yerinə yetirilməsi uşaqdan böyük qüvvə tələb edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, sinir sistemi zəif olan azyaşlı uşaqlarda qıcıqlandırıcı amillərin tətbiqində qaydalara riayət olunma böyük əhəmiyyət kəsb edir. 6 aya qədər uşağın qidalanma, yuxu və oyaqlıq dövrünün növbələşməsində ardıcıllığın böyük əhəmiyyəti vardır. Şəraitin dəyişilməsi uşağa təsir etmir, lakin qeyd olu-

nan proseslərin ardıcıllığının pozulması uşağa kəskin mənfi təsir göstərir. Ona görə də bu yaşda uşağın məktəbəqədər müəssisəyə qəbul olunması onun sonrakı yaşları ilə müqayisədə çətin olmur.

Düzgün rejim baş beyin qabığının normal iş qabiliyyətinə kömək edir, uşağın tərbiyə və təliminin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün normal şəraiti təmin edir. Normal böyüyən və inkişaf edən orqanizm öz fizioloji ehtiyaclarının ödənilməsini (yuxu, açıq havada gəzinti, hərəkət, qida və s.) tələb edir. Fizioloji ehtiyacların istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət cəhətdən təmin edilməməsi bütün həyati proseslərin gedişinə süstlük gətirir ki, bu da ali sinir fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir və baş beyin qabığının funksiyasının fəaliyyətini aşağı salır. Nəticədə, orqanizmin müqaviməti zəifləyir, bu isə xəstəliyə gətirib çıxarır. Böyüməkdə olan orqanizmin fizioloji ehtiyaclarının istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyətcə çatışmazlığı psixi proseslərə (təfəkkür, qavrama, hafizə və s.) kəskin mənfi təsir göstərir.

Düzgün qurulmuş rejimin ailədə, məktəbəqədər müəssisələrdə ciddi şəkildə yerinə yetirilməsi uşağı tez yorulmaqdan, əsəb sisteminin zəifləməsi və bununla əlaqədar qeyri-mütəşəkkil davranışdan, mənfi hallardan qoruyur. Tərbiyəçi-müəllim uşağı diqqətlə müşahidə etməli və onun tez yorulmasının səbəbini müəyyənləşdirməlidir. Gün ərzində oyun və məşğələlərin növbələşdirilməsi uşaqları mütəşəkkil fəaliyyətə öyrətməklə yanaşı, mərkəzi sinir sistemini yorğunluqdan qoruyur və fəaliyyətlər dəyişilərkən yorulmuş əsəb hüceyrələri öz fəaliyyətlərini bərpa edir.

"Uşaq təbiətinin əsas qanununu belə ifadə etmək olar: uşaqlar dayanmadan fəaliyyət tələb edir və onlar fəaliyyətdən yox, onun eyniliyi və birtərəfli olmasından yorulurlar. Uşağı oturmağa məcbur etdikdə o, çox tez yorulacaq və uzanmağa məcbur etdikdə – yenə də həmin hadisə baş verir. O, uzun müddət yol gedə bilmir, uzun müddət susa bilmir, nəğmə oxuya və kitab oxuya bilmir və bir şey haqqında uzun müddət fikirləşə bilmir, lakin o, gün ərzində gülüb-oynayır, hərəkət edir, bütün bu fəaliyyətləri dəyişdirir, qarışdırır və bir dəqiqə belə yorulmur. Növbəti günə yeni qüvvə ilə başlamaq üçün uşağın lazımi qədər möhkəm yuxu sistemi olmalıdır" [Ushinski K.D., 1961].

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim prosesinin idarə olunmasında uşaqların təlim yükünün düzgün müəyyənləşdirilməsi mühüm məsələdir. Təlim yükü dedikdə, uşaqların hər hansı yaş mərhələsində mənimsədikləri bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi nəzərdə tutulur. Uşaqların təlim yükünün düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün onların imkanları nəzərə alınmalıdır. Təlim yükü uşaqda təlimə, tərbiyəçi-müəllimə qarşı xoşagəlməz hisslər yaratmamalıdır. Uşağa istəmədiyi, xoşlamadığı işi gördürmək onun üçün ağır yük sayılır. Ona görə də uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini, arzu və istəklərini nəzərə alaraq təşkil edilən məşğələnin

maraqlı və canlı olması zəruridir.

Uşaqların təlim yükünün müəyyən olunmasında yaranan çətinliklərin əksəriyyəti qruplarda komplektləşdirmənin düzgün aparılmamasından irəli gəlir. Apardığımız müşahidələrdən aydın olur ki, bu sahədə müəyyən nöqsanlar mövcuddur. Belə ki, bəzi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müxtəlif yaşlı uşaqları bir qrupa yerləşdirirlər. Bu zaman kiçik yaşlı uşaqlar təlim yükünün yerinə yetirilməsində çətinlik çəkirlər. Ona görə də qrupa eyni yaşlı uşaqların cəlb olunması daha məqsədəuyğundur.

Müşahidələr bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, uşağın yaşını, inkişaf və dərketmə səviyyəsini dəqiq öyrənmədən bəzi tərbiyəçi-müəllimlər humanistlik edərək onu ən adi çətinlikdən qorumaq məqsədi ilə, onun təlim yükünü son dərəcə azaltmağa üstünlük verirlər. Bu zaman onlar unudurlar ki, təlim yükünün həddən artıq yüngülləşdirilməsi uşağı arxayınlaşdırır, inkişafdan saxlayır. Uşaq hər şeyi bildiyini zənn edir, onda öyrənmək, çətinliyi aradan qaldırmaq səyi formalaşmır.

Uşaq orqanizmində gedən fizioloji proseslərin təbii ritminin öyrənilməsinə əsasən uşağın gün rejimində onların yuxusu və fəaliyyəti üçün kifayət qədər vaxt nəzərdə tutulmalıdır ki, bu da uşaqların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, düzgün fiziki və əqli inkişafı üçün optimal şərait yaradır. Rejimdə möhkəmləndirici prosedurlar üçün də (açıq havada gəzinti, günəş, su vannaları və s.) müəyyən vaxt ayrılmalıdır. Belə ki, rejim orqanizmin düzgün həyat fəaliyyəti və bütün orqan və sistemlərinin dəqiq fəaliyyət göstərməsinə imkan verir və uşağın düzgün fiziki inkişafı üçün şərait yaradır. Bu isə uşağın sağlamlığı üçün zəruridir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində gün rejiminin yerinə yetirilməsi uşaqların fiziki tərbiyəsində yüksək səmərə verməklə yanaşı, eyni zamanda onların ahəngdar inkişafını təmin edir. Bunu əldə əsas tutaraq, harada uşaq varsa, orada rejim, onun düzgün qurulması və yerinə yetirilməsinə diqqətli münasibət olmalıdır. Uşaq orqanizminin fiziki inkişafında mədəni-gigiyenik bacarıq və vərdişlərin tərbiyə olunmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Erkən uşaqlıq dövründən başlayaraq uşaqları yeməkdən əvvəl əlləri yumaq, yemək yeyərkən səliqəli olmaq, qaşığı sağ əldə və düzgün tutmaq, salfetdən istifadə, süfrə arxasından qalxarkən təşəkkür etmək kimi elementar bacarıqlara yiyələndirmək vacibdir. Məhz bu bacarıqlar tədricən vərdişlərin formalaşmasına səbəb olur.

Məlum olduğu kimi, uşağın sinir sistemi elastikliyi ilə fərqlənir. Buna görə də uşaqlarda lap kiçik yaşlardan sağlamlıq üçün lazım olan mədəni-gigiyenik bacarıq və vərdişlərin tərbiyə olunması vacibdir. Uşaq öz həyatının ilk üç ilində artıq bir sıra elementar bacarıqlara (əlləri yumaq, yeməyi sağ əllə və səliqə ilə yemək, paltarları səliqə ilə qatlamaq və s.) yiyələnir, lakin bu bacarıqlar hələ tam sabitləşməyib. Mədəni-gigiyenik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması işinin bütün yaş dövrlərində aparılmasının tələb edilməsi də bu bacarıqların hələ sabit-

ləşməməsindən irəli gəlir. Buna görə də müxtəlif yaş dövrlərində mədəni-gigiyenik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması işinin təkmilləşdirilməsi həmişə vacib şərt kimi qarşıda durur. Burada əsas rol tərbiyəçi-müəllimlərin üzərinə düşür. Onlar izahat və nümayiş etdirmə üsullarından istifadə etməklə uşaqlarda mədəni-gigiyenik bacarıq və vərdişlərin tərbiyə olunmasına çalışmalıdırlar. Uşaqlarda təmizkarlıq və səliqəliliyin tərbiyə olunması üçün onlara mədəni-gigiyenik bacarıq və vərdişlərin yerinə yetirilməsinin öyrədilməsi, bunun üçün müvafiq fəaliyyətlərin təşkil edilməsi məqsədəuyğundur. Bu zaman əsas məsələ odur ki, uşaqların həm özləri, həm də onları əhatə edən əşyalar təmiz saxlanılmalıdır.

Məktəbəqədər yaş dövründə fiziki və əqli sağlamlığın təməlinin qoyulması vacibdir. Uşaqlarda 6 yaşa qədər olan dövrdə orqanlar, bədənin funksional sistemi intensiv inkişaf edir, onlarda xarakter, özünə və başqalarına münasibət formalaşır. Məktəbəqədər təhsilin tədris prosesində sağlamlığa xidmət edən texnologiyaları aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

- tibbi və profilaktik;
- fiziki və sağlamlaşdırıcı;
- uşağın sosial-psixoloji rifahının təmin edilməsi;
- tərbiyəçi-müəllimlərin sağlamlığına nəzarət və onun möhkəmləndirilməsi;
- valideynlərin valeoloji tərbiyəsi.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşaqların sağlamlıq vəziyyətinin monitorinqin tələblərinə əsaslandırılan tədbirlər təşkil olunur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- məktəbəqədər təhsil müəssisəsi həkiminin (tibb işçisi) tərbiyəçi-müəllimlə birlikdə uşağın uyğunlaşma dövrünü qiymətləndirməsi və valideynlərə tövsiyələri;
- uyğunlaşma dövrünün əlverişli gedişinə yönəldilmiş tibbi və təhsil kompleks tədbirləri;
- uşaqların profilaktik müayinəsinin təşkili və aparılması üçün məktəbəqədər müəssisənin tibbi heyətinin məlumatlandırılması;
- uşaqların fiziki inkişafının monitorinqi (tibbi heyətlə birlikdə);
- uşaqların bədən tərbiyəsinin təşkili və möhkəmləndirilməsi, onların fiziki inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi (tibbi heyətlə birlikdə);
- uşaqların qidalanmasının monitorinqi və məktəbəqədər müəssisədə pəhriz ehtiyaclarının təmin edilməsi (tibbi heyətlə birlikdə);
- gündəlik fəaliyyət rejiminə riayət olunması.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində aşağıda göstərilən məqamları əhatə edən, istirahət üçün geniş kompleks tədbirlər həyata keçirilir:

1. temperatur rejimi və havalandırmaya uyğunluq;
2. məktəbəqədər müəssisədə (müəssisə daxilində) yüngül geyim;

3. səhər gimnastikası;

4. yuxudan oyandıqdan sonra gimnastika;

5. möhkəmləndirmə prosedurları (uşaqların yaşına uyğun);

6. gəzintilərin düzgün təşkili və müddəti (uşaqların mövsümi geyimlərə riayət etməsi və valideynlərlə iş);

7. təmiz havada bədən tərbiyəsi hərəkətlərinin icrası;

8. vitamin profilaktikası (tibbi heyətlə birlikdə);

9. uşaqlarla səs, artikulyasiya gimnastikası, loqoritmika (loqoped və musiqi rəhbərinin iştirakı ilə) və s.

Sadalanan problemlərin tənzimlənməsi üçün məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin rəhbəri, tərbiyəçi-müəllim və tibb işçisi birgə fəaliyyət göstərməlidirlər. Bu zaman müəyyən müşahidə vərəqələri və protokolları tərtib edilir. Hər yaş qrupu üçün mədəni-gigiyenik bacarıqlar və özünəxidmət vərdişlərinin formalaşdırılmasına dair müşahidə vərəqələri, masa arxasında mədəni-gigiyenik bacarıqlara riayət olunması, filtr dəftərləri, gəzintinin düzgün təşkilinə dair dəftərlər və eyni zamanda tibbi göstəricilərin qeyd edilməsi üçün müxtəlif sənədlər nəzərdə tutulur.

Tərbiyəçi-müəllimin təşkil etməli olduğu sağlamlıq və gigiyena işinin nümunələrinə nəzər salaq. Məsələn, orta qrupun uşaqlarında bilik və bacarıqların həcmini və səviyyəsini öyrənmək üçün, ilk növbədə, tərbiyəçi-müəllim müvafiq şəraiti müəyyənləşdirməlidir. Qrupdakı uşaqların mədəni və gigiyenik bacarıqlarını müəyyən etmək üçün müşahidə aparmalı və nəticələri müşahidə vərəqələrində qeyd etməlidir. Bu zaman tərbiyəçi-müəllim aşağıdakıları nəzərə almalıdır.

– Orta yaş qrupunun uşaqları üçün müəyyən edilən mədəni və gigiyenik bacarıqları – yuyunma, yemək, geyinmək, əl dəsmalından istifadə, paltarın və saç düzümünün səliqəsinə diqqət yetirmək kimi tələbləri müəyyənləşdirməlidir.

– Orta yaş qrupundan olan uşaqların bacarıqlarında ardıcıllığı, sürəti, keyfiyyəti müəyyənləşdirməli və qiymətləndirməlidir.

– Qrupdakı uşaqlarda mədəni və gigiyenik bacarıqların formalaşdırılması üçün yaradılan şəraiti müəyyənləşdirməlidir.

– Qrupda mədəni və gigiyenik bacarıqların təşkili formalarını, tədris və təlim metodlarının spesifikliyi və effektivliyini müəyyən etməlidir.

Müstəqil fəaliyyət, təlim və oyun prosesində mədəni və gigiyenik bacarıqlar, ilk növbədə, uşaqlar tərəfindən mənimsənilir. Bu baxımdan, bütün yaş qruplarından olan uşaqlara mədəni və gigiyenik bacarıqların aşılanması üçün tərbiyəçi-müəllim nümayiş, nümunə, izah, söhbətlər, rollu-sujetli, didaktik oyunlardan geniş istifadə edir. Oyun üsullarından çox istifadə olunmalıdır. Tərbiyəçi-müəllim müşahidələrinin nəticələrini ailə ilə bölüşməli və valideynlərlə zəruri məsləhətləşmələr aparmalıdır.

Valideynlərin valeoloji biliklərinin olması uşaq dözümlülüyünün, müşahidəçiliyin, məntiqi təfəkkürün sadə formalarının inkişafına kömək edir, uşaq oyunu və əməyinə rəhbərlikdə özünü göstərir, onların hərəkətlərinin səbəblərini araşdırmağa şərait yaradır. Uşaqların fiziki inkişafı haqqında valideynlərin biliyi, nəinki onların sağlamlığını qorumağa, həm də onların hərəkətlərinə, mədəni-gigiyenik vərdişlərə, ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmələrinə məqsədyönlü şəkildə kömək edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi və ailənin birgə fəaliyyəti, əməkdaşlığı uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün münbit şərait yaradır.

Valideynlərin valeoloji təhsilinin vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

• uşağın fiziki, mənəvi və psixomotor inkişafının diaqnostikasının nəticələrinin valideynlər ilə birlikdə nəzərdən keçirilməsi;

• uşaqların istirahət tədbirlərinin planlaşdırılmasında valideynlərin fəal iştirakı;

• qrupda bədən tərbiyəsi və sağlamlaşdırıcı tədbirlərin istiqamətləri ilə ailənin tanış edilməsi;

• valideynləri uşaqların sağlam böyüməsi, düzgün qidalanması, fiziki hazırlığı, ətraf mühitdən mənəvi aləmə qədər bir çox faktorlardan asılı olması haqqında məlumatlandırmaq [Cəfərov H., İsmayılova E., 2020].

Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək olar:

• "Valeologiya – sağlamlıq elmidir!", "Valeologiya məşğələlərinin məqsədi","Məktəbəqədər yaşlı uşaqların valeoloji tərbiyəsi sağlam həyat tərzinin formalaşması amili kimi" və s. mövzularda dəyirmi masaların təşkil olunması;

• valideynlərin sağlamlıq məsələləri ilə bağlı bütün zəruri məlumatlarla təmin edilməsi;

• psixoloqun, həkimlərin, bədən tərbiyəsi müəlliminin iştirakı ilə dəyirmi masaların təşkili (məsələn, uşaq üçün hansı idman növünü seçmək və nə vaxt başlamaq barədə bir çox valideynlər üçün aktual olan suallar ətrafında müzakirələr);

• seminarların keçirilməsi (məsələn, 4–5 yaşlı uşağın yeməkdən əvvəl əllərini yumağı unutması faktı ilə necə məşğul olmaq olar?);

• videomateriallardan əldə edilən məlumatların müzakirəsini, uşaqlarla söhbətləri əhatə edən təlimlər;

• "Açıq qapı" günü, belə günlərdə fiziki mədəniyyət məşğələlərinin, uşaqların valeoloji təhsilinin, habelə düzgün rejimin və asudə vaxtın təşkili;

• birgə əyləncələrin, bayramların keçirilməsi.

Valeologiya üzrə məşğələlərin aparılması metodikasının hazırlanması məqsədəuyğundur. Valeoloji məşğələlərin mövzusu hər bir yaş qrupu üçün təqvim-te-

matik planla müəyyən edilir:

• birinci kiçik qrup üçün mövzuların kartotekası;

• ikinci kiçik qrup üçün mövzuların kartotekası;

• orta qrup üçün mövzuların kartotekası;

• böyük qrup üçün mövzuların kartotekasi;

• hazırlıq qrupu üçün mövzular faylı [https://azertag.az/xeber/Mektebeqeder tehsil haqqında Azerbaycan Respublikasının Qanunu-1071133].

Valeoloji məşğələlər məktəbəqədər təhsil müəssisəsində, digər qruplar kimi, eyni metodika əsasında aparılır, yəni onların strukturu və vaxtı eynidir. Bu məşğələlərin keçirilməsində məqsəd uşaqların öz bədənləri, sağlamlıqları və həyat üçün təhlükəli vəziyyətlər haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək, onları şəxsi gigiyena bacarıqlarına, şifahi ünsiyyət qaydalarına, asudə vaxt mədəniyyətinə yiyələndirməkdir.

Valeoloji məşğələlərin keçirilməsi üsulu strukturuna görə adi məşğələlərdən fərqlənmir. Yeganə fərq məzmun baxımından daha dolğun olmasıdır, çünki onlar mövzunun işlənməsinin bu mərhələlərinin təqdimatla birləşdirildiyi adi qruplardan fərqli olaraq, bilik, bacarıq və vərdişlərin ümumiləşdirilməsini və sistemləşdirilməsini əhatə edir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, hazırda tərbiyəçi-müəllimlərin qarşısında duran prioritet vəzifələrdən biri də təlim və tərbiyə prosesində uşaqların sağlamlığının qorunmasıdır. Sağlam həyat tərzi əvvəlcə ailədə, daha sonra məktəbəqədər təhsil müəssisələrində formalaşmağa başlayır. Gələcək nəslin fiziki cəhətdən möhkəm, sağlam olması üçün ölkəmizdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində lazımi optimal şərait yaradılmalı, sağlamlaşdırıcı gigiyenik tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Məktəbəqədər dövrdə sağlamlığın, ahəngdar fiziki inkişafın əsası qoyulur. Bu dövrdə düzgün təşkil edilmiş fiziki tərbiyə məşğələləri sağlam bədən quruluşunun formalaşmasına, orqanizmin möhkəmlənməsinə, daxili orqanların fəaliyyətinin yaxşılaşmasına şərait yaradır.

Uşaqların sağlam, hərtərəfli inkişafı üçün tərbiyəçi-müəllimin valeoloji təhsili həyata keçirməsi, uşaqlarla böyüklər arasında şəxsiyyətyönümlü əməkdaşlığın yaradılması, valideynlərin uşaqların təlim-tərbiyəsi prosesində fəal iştiraklarının təmin olunması əsas məsələlərdəndir, çünki valeologiya səhhət haqqında, onun formalaşdırılması və qorunub saxlanması haqqında elmdir, tədris fənni kimi – səhhət və insanın sağlam həyat tərzi haqqında biliklər toplusudur. Valeologiya

fərdi sağlamlığa necə yanaşmalı, fərdi inkişaf prosesində mədəni vərdişləri necə tərbiyə etməli, orqanizmin ehtiyatlarını, onun əvəzləyici imkanlarını necə inkişaf etdirməli, necə sağlam həyat sürməli olduğumuzu izah edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində valeoloji təhsili həyata keçirmək üçün düzgün təşkil olunmuş məşğələlər uşağın sağlamlığını qorumağa, həyati təhlükəsi olan vəziyyətlərə düşməməsinə kömək edəcəkdir. Valeoloji təhsil və tərbiyənin məqsədi uşaqların öz bədənləri, sağlamlıqları və həyat üçün təhlükəli olan vəziyyətlər haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək, onlarda şəxsi gigiyena, ünsiyyət bacarıqları, asudə vaxt mədəniyyəti formalaşdırmaqdır.

Uşaqların sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi, sanitar-gigiyenik qulluğun təminatı, təmiz havada çox olmaq, sağlamlaşdırıcı tədbirlərin keçirilməsi, rasional qidalanma, gimnastikanın, düzgün gün rejiminin təşkili (yuxu, asudə vaxt, təlim prosesi) və hərəkət aktivliyinin təmin olunması onların sağlam həyat tərzi keçirmələrini təmin edir.

Təhlükəli hallara və çətinliklərə hazır olmaq, yol hərəkəti qaydaları, ekstremal vəziyyətlərdə və təhlükəli situasiyalarda necə hərəkət etmək haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılmasına, məişətdə ehtiyatlı, ictimai yerlərdə mədəni davranmaq, təbiət hadisələri və fövqəladə hallarda vəziyyətdən çıxış yollarının mənimsənilməsinə, ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Məqalənin aktuallığı. Hazırda tərbiyəçi-müəllimlərin qarşısında duran prioritet vəzifələrdən biri də təhsil və təlim prosesində uşaqların sağlamlığının qorunmasıdır. Sağlam həyat tərzinin formalaşması məktəbəqədər müəssisələrdən başlamalıdır. Böyüməkdə olan nəslin fiziki cəhətdən möhkəm, sağlam olması üçün ölkəmizdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin optimal, yəni sağlamlaşdırıcı gigiyenik şəraitlə təmin olunması aktual problemdir.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, təlim prosesinin optimallaşdırılması prosesində valeoloji monitorinqlərin keçirilməsi uşaqlarda psixofizioloji gərginlik kimi halların aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir. Valeoloji maarifləndirmə uşaqlarda sağlam həyat tərzinin təbliğinə və onların fiziki sağlamlığında müsbət nəticələr əldə etməyə şərait yaradır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan mütəxəssislər, elmi işçilər, tərbiyəçi-müəllimlər, bu sahədə təhsil alan bakalavrlar faydalana bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu. (2009). Bakı, "Təhsil xəbərləri", №6, s.12-57, Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il, 16 iyul tarixli 137 nömrəli qərarı, "Kurikulum", № 4.
2. Baxışova Ş. (2015). Məktəbəqədər təhsil: konseptual problemlər.(monoqrafiya). Bakı, "Elm və təhsil".
3. Cəfərov H. (2020). Valeologiyanın aktual problemləri. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı.
4. Cəfərov H., İsmayılova E. (2020). Ümumi və pedaqoji valeologiya. Bakı, ADPU.
5. İsmayılov V. (2023). BTNM. 2-ci hissə.
6. Zeynalova Z., Cəmilzadə S. (2013). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki inkişafı və tərbiyəsi (dərs vəsaiti). Bakı.
7. Ushinski K.D. (1961). Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, səh.37.
8. Petlenko V.P. (1999). Osnovi valeologii. Kniga tretya. 433 s.
9. Brekhman I.I. (1990). Valeologiya – nauka o zdorovye. Moskva.
10. https://un.mfa.gov.az›
11. https://azertag.az/xeber/Mektebeqeder tehsil haqqında Azerbaycan Respublikasının Qanunu-1071133

INVESTIGATION OF THE EFFECTS OF SEA AND FOREST SCHOOL PRACTICES ON PRESCHOOL STUDENTS: A PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS

Ugurcan Togay

PhD student of the Istanbul Sabahattin Zaim University,
English Language and Educational Sciences Specialist
E-mail: uctogay@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8953-1446

Abstract. This research aims to examine the effects of activities in the sea and forest school, which is an alternative approach in preschool education, on the cognitive, emotional, social and physical-psychomotor development of preschool students in terms of different variables. In our time, the tendency towards alternative education approaches is increasing, which is learner-centered, motivates children's natural curiosity, is based on personal skills, emphasizes experiences, is interested in how the child learns, and takes into account creativity, prediction, analysis and decision-making skills. In this respect, it is of great importance to determine and evaluate the benefits of these educational approaches to education. The universe of the research included 12 preschool teachers working in Erdemli District of Mersin Province in the 2019-2020 academic year and bringing their students to the sea and forest school. Phenomenological design, one of the qualitative research methods, was used in this study. It has been frequently emphasized that these practices affect children's cognitive, affective, social and physical-psychomotor development positively and contribute positively to children's exploration, self-confidence, self-esteem, sharing, cooperation and decision-making skills, most importantly, their sensitivity and awareness towards nature has increased.
Keywords: Sea and Forest School, preschool education, out-of-class education, creativity, prediction, self-confidence, cooperation.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.25
To cite this article: Togay U. (2023). Investigation of the effects of Sea and Forest School practices on preschool students: a phenomenological analysis. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 245, Issue IV, pp. 25-39.
Article history: received – 19.10.2023; accepted – 15.11.2023.

DƏNİZ VƏ MEŞƏ MƏKTƏBİ TƏCRÜBƏLƏRİNİN MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARA TƏSİRLƏRİNİN TƏDQİQİ: FENOMENOLOJİ TƏHLİL

Uğurcan Toqay

İstanbul Sabahattin Zaim Universitetinin doktorantı,
İngilis dili və təhsil elmləri üzrə mütəxəssis
E-poçt: uctogay@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8953-1446

Annotasiya. Bu tədqiqat məktəbəqədər təhsildə alternativ yanaşma olan Dəniz və Meşə Məktəbində fəaliyyətlərin məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak, emosional, sosial və fiziki-psixomotor inkişafına təsirini müxtəlif cəhətlərdən araşdırmaq məqsədi daşıyır. Müasir dövrdə uşaqların maraqlarını stimullaşdıran, onların bacarıqlarına əsaslanan təcrübələri vurğulayan, öyrənmə bacarıqları ilə maraqlanan, yaradıcılıq proqnozlarını, qərar vermə, təhliletmə bacarıqlarını nəzərə alan alternativ təhsil yanaşmalarına meyil artır. Bu baxımdan, həmin yanaşmaların təhsilə faydalarının müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2019/2020-ci tədris ilində Mersin vilayətinin Erdemli rayonunda çalışan və şagirdlərini Dəniz və Meşə Məktəbinə gətirən məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən 12 nəfər tərbiyəçi-müəllimin fikirləri araşdırmalara cəlb olunub. Tədqiqatda iştirak edən bütün tərbiyəçi-müəllimlər Dəniz və Meşə Məktəbinin təcrübələrinin mütləq məktəbəqədər yaşlılara müsbət təsir göstərməsi ilə razılaşmışlar. Bu təcrübələrin uşaqların idrak, emosional, sosial və fiziki-psixomotor inkişafına müsbət təsir göstərdiyi və uşaqların kəşfetmə, özünəinam, özünəhörmət, paylaşma, əməkdaşlıq və qərarvermə bacarıqlarına, ən əsası isə həssaslıqlarına müsbət töhfələr verdiyi tez-tez vurğulanır.

Açar sözlər: Dəniz və Meşə Məktəbi, məktəbəqədər təhsil, sinifdənxaric oxu, yaradıcılıq, öncədən görmə, özünəinam, əməkdaşlıq.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.25
Məqaləyə istinad: Toqay U. (2023). Dəniz və Meşə Məktəbi təcrübələrinin məktəbəqədər yaşlı uşaqlara təsirlərinin tədqiqi: fenomenoloji təhlil. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 4 (245), səh. 25-39.
Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.10.2023; qəbul edilib – 15.11.2023.

Introduction / Giriş

In the globalizing world, the consumption rate is increasing rapidly and people are moving towards consuming, polluting, and destroying all natural resources rapidly. The rapid destruction of natural resources, the main source of life of which is water, soil and air, is in the future.

Famine, poverty, the destruction of all green areas causes climatic problems due to the destruction of the ozone layer. When all these environmental problems are taken into account, if there is no solution to these problems, it will be difficult for living things to continue their vital activities (Karaca, 2018).

From birth, children begin to develop socially,emotionally and physically, and the basis of the knowledge, skills, attitudes and behaviors they will acquire throughout their lives begins to form in this period (Pianta, Barnett, justice and Sheridan, 2012 cited in: Kahriman Pamuk, 2019). The most distinctive features of children in early childhood are their curiosity towards research and questioning. For them, everything in life is worth exploring (Charlesworth and Lind, 2003, cited by Kahriman, Pamuk, 2019). When our children go out to the open air and spend time in nature, they develop physically, spiritually, psychomotorly and emotionally. For this reason, nature can be considered as a quality school and education center as a living space on its own.

They discover and learn while tasting the mulberry they plucked from the tree, petting a kitten, listening to the sound of stones thrown into the water, watching the colors of the sunset and smelling the soil after the rain. As children "discover" with all their senses, the connections they form in their minds will shape their lifelong learning. It is the basis of early childhood learning to provide opportunities for all children to grow and develop, to arouse a sense of curiosity about nature, to be at peace with nature and every part of nature, and to guide them to maintain their passion for discovery throughout their lives (Kahriman,Pamuk, 2019) environmental education; It is a field of study that interacts with other disciplines such as ecology, sociology and philosophy, covering environmental science and educational sciences, which emerged by combining two different disciplines. This concept first came to the fore at the International Union for Conservation of Nature Conference in Paris in 1948 (Kahyaoğlu, 2016). The concept of environmental education has many uses. The aim of environmental education is to enable individuals to exhibit positive attitudes and behaviors towards nature and to make efforts to improve nature. Many scientists emphasized this issue and underlined the importance of environmental education (Erten, 2005) The way to raise healthy individuals; is to raise individuals who can cope with their prob-

lems, make decisions, and most importantly, recognize the environment and are sensitive to nature.

Main part / Əsas hissə

Developing environmental awareness can only be achieved through education. Some researchers, who have similar views, emphasized that attitudes and behaviors towards environmental awareness and inquiries about the environment begin to form in the pre-school period and that environmental awareness, which is brought to children during the pre-school period, has a great role in their positive attitude and behavior towards the environment in their later years (Taşkın and Şahin). , 2008). Because studies on environmental education to be applied to children starting from the pre-school period will help children to know the environment they live in, develop problem-solving skills and produce solutions against environmental problems, and increase environmental awareness in children while all this is happening (Gülay & Öznacar, 2010).

The aim of environmental education in early childhood is to support children to connect with the environment they live in and develop environmentally friendly attitudes, to give children opportunities to take an active role in solving environmental problems, and to enable children to see nature as a learning tool, a guide and a teacher (Davis, 1998; Haktanır, 2007; NAAEE, 2014; Wilson, 1996). Children are one of the most important participants of environmental education programs from past to present. At this point, environmental education programs or nature-based early childhood approaches are more needed in order for children to have the opportunity to meet with nature (Kenny, 2013; Knight, 2009; 2013). Based on the idea that the child's learning process is more enjoyable and permanent in nature, with the bonds established with nature, the Forest School pedagogy, which started to spread for the first time in Scandinavia in the 1950s and gradually in Europe and the United Kingdom (O'Brien & Murray, 2007). influences nature education initiatives in New Zealand and Australia (Elliott & Chancellor 2014). Young children who can benefit from the forest school approach also have numerous opportunities to develop their understanding of the natural environment. They can personally include the development of the basic elements of life such as trees, plants, soil, animals, air and water into their learning processes (Kahriman- Pamuk, 2019). Ridgers, Knowles & Sayers (2012) and Nawaz & Blackwell (2014) also reported in their research that children's experiences in natural environments have positive effects on environmental awareness.

With the increase in the crises in nature in the 21st century, while the search for solutions for the environment continues in all world societies, it is empha-

sized how important and necessary environmental education is in order not to be a bystander to the destruction of the society in which they live. In order to reach nature consciousness and understand its meaning, it is necessary to interact with nature and spend time in nature (Kanat, 2020).

Forest schools emerged with the idea that human beings should not exist independently of nature and is a system that allows children to receive education in wooded areas, intertwined with nature. In these schools, where different stages are expected for each age group, teachers and trainers trained in forest pedagogy provide education by instilling the awareness of existence in natural living conditions. Children who are in constant interaction with nature become environmentally conscious. They reach the awareness of respecting all living and non-living things on earth. The educational philosophy of forest schools is to encourage children of all ages in natural life, to raise self-confident and guiding individuals. Thanks to positive nature activities, children learn to relate to the world by gaining motivation. Our children observe and experience nature and make sense of these experiences and learn.

In summary, children who experience nature grow up with an understanding of natural systems and processes. Experts underline that nature education also contributes to children being solution-oriented, creative, innovative and able to identify with nature in the future. Children's adopting a sedentary and detached life style, weakening their physiological and perceptual/sensory worlds such as obesity and obesity, increases the possibility of experiencing mental problems such as attention deficit and depression. As a result, a generation grows up that does not know nature, does not see itself as a part of it, and is indifferent to nature.

2. Methods

2.1. Model of the Research

Qualitative research design was used in this study. The research was carried out by interview method. A semi-structured interview form was used to collect data in the interviews. It is thought that the aim of the research and the questions or questions that are expected to be prepared and asked to the participants in accordance with this purpose are the most important factors to be considered in determining the method and design to be used in the research (Yılmaz & Şahin, 2016). Qualitative research is the preferred technique in systematically examining the meanings arising from the experiences of the people who are researched or planned to be conducted (Ediz, 2003, cited in Argon & Zafer, 2009). In Groenewald's (2004) studies constructed in a phenomenological pattern, the main purpose of the research is to reveal as clearly as possible the feature of the phenomenon, which is examined with a realistic approach, without being bound by any theoretical framework, that is, to define it. The reason for choosing a qualitative

research design is that it allows the research subject to be investigated in depth.

2.2. Universe and Sample

In order to find the answers to the questions used in the research, the study group consisted of 12 Pre-School Teachers who work in educational institutions in Erdemli district of Mersin province and give education to their students in Erdemli Sea and Forestry School. In the research, the information about the Pre-School Teachers in the educational institution is presented in Table 1.

Table 1. Demographic Information of Preschool Teachers Participating in the Study

Order	Age	Working Year in Ministery	Number of Students Brought to (Sea and Forestry School)	Interview Duration
1.Teacher	34	10	15	23.30 mins
2.Teacher	44	18	25	15.55 mins
3.Teacher	42	20	23	25.48 mins
4.Teacher	33	9	19	24.17 mins
5.Teacher	40	16	15	25.34 mins
6.Teacher	35	12	16	33.23 mins
7.Teacher	28	5	19	29.32 mins
8.Teacher	31	8	14	35.06 mins
9.Teacher	39	18	24	23.55 mins
10.Teacher	34	12	21	19.59 mins
11.Teacher	30	7	25	25.40 mins
12.Teacher	38	15	19	35.42 mins

2.3. Data collection Tool

The data of this research were collected through face-to-face interviews. In the interview, a semi-structured interview form consisting of 5 questions was used, which was developed by taking into account the literature review and expert opinions. Semi-structured interview technique was used as data collection method in the research. The prepared questions were presented to the expert opinion and the interview form was given its final form. All of the data were collected through interviews lasting 15-35 minutes on average with Pre-School Teachers who practiced DVOO (Sea and Forest School) between October and March of the 2019-2020 academic year. The interviewees were allowed to respond with the

flexibility they wanted.

2.4. Evaluation of Research Data

The data obtained were presented by considering the titles used in the interview form with the content approach, which is a qualitative research data analysis technique. In this study, direct quotations were included where deemed necessary to support the views of the participants. The findings, on the other hand, were interpreted under the headings parallel to the research questions, according to the views of the administrators. In studies that are generally constructed in a phenomenological pattern, the data analysis process is carried out in four basic stages: bracketing, phenomenological reduction, imaginative variation, and reaching a synthesis regarding the general structure of experiences (Giorgi, 2009). In imaginary variation, it is essential for researchers to reach the structural themes of the phenomenon being studied, starting from the units of meaning they have reached through the phenomenological reduction process. The last step of the analysis is to reach a synthesis regarding the general structure of experiences. A series of strategies suggested in the literature were followed in order to ensure the internal validity (credibility), external validity (transferability), internal reliability (consistency) and external reliability (confirmability) of the research (Yıldırım & Şimşek, 2005).

In this direction, the interviews were tried to be kept as long as possible, in-depth opinions and participant confirmation were used, and an environment where the participant could easily express their opinions was provided. The expert in the field with phenomenological studies was informed about the whole of the current research and it was determined that the research presented a consistent structure as a whole.

3. FINDINGS

What are your thoughts on the Sea and Forest School practices of the participants? opinions on the question.

3.1. Sea and Forest School Awareness

All of the pre-school teachers participating in the research stated that they participated in such a practice for the first time and that it is a school that should be in every province and district. They claimed that the provision of education in all weather conditions is unusual for both students and themselves, and the desire of children to come to school has increased. In addition, they say that their perceptions are clearer and that the concepts taught together provide a faster and permanent learning. They also think that these children have many positive effects on their social, physical (psychomotor), psychological and health development. We believe that children develop self-confidence and their ability to explore. In this sense, some of the answers given to our research question are presented below.

1st teacher: "I think that forest schools are the most effective method for revealing children's self-discovery features. I believe that thanks to forest schools, children spend time with nature, being aware of nature, their responsibilities towards nature and giving more value to nature. With self-discovery features, attention spans get longer."

2nd teacher: "Forest school offers great opportunities for primary and preschool children, especially for nature education, nature awareness, awareness of the world in which they live, and to instill a lasting love of nature in the child. A classroom environment contributes to the development of learning and having fun in nature freely in a wide environment."

4th teacher: "It is very necessary. It develops the ability of children to express themselves, gain self-confidence, throw their energy away, develop creativity, produce new ideas, and respect nature in early childhood. It gives students the ability to say what they want. It brings out the talents of the students."

5th teacher: "I believe that a child who is given the opportunity to go to forest school in the area he lives in will definitely have positive characteristics such as more loving, more compassionate, more patient towards people who are more sensitive to nature in his later years and in his future life."

6th teacher: "Forest school practice is an activity that we look forward to, even for one day, to get out of the closed area, to breathe freely, to explore, to spend time in nature as we please. It's an event that my students and I can't stop excited about by counting the days to go."

10th teacher: "I think that the Forest School contributes positively to the learning environment of children by doing and experiencing, one of the educational models. When children encounter events/facts/situations, they reach the existing conditions by trying the solutions themselves.

12th teacher: "I think of sea and forest school as a learning method that offers a high level of life richness in which children develop their self-esteem and self-confidence by living by doing, where active participation and learning methods are applied to the fullest"

How do you think participants' DVOO practices contribute to your students' cognitive development? opinions on the question.

3.2. Contribution to DVOO (Sea and Forest School) Cognitive Development

In general, the answer given by the preschool teachers to the stated question; They stated that it provides cognitive skills such as observing, experiencing, making sense of nature, discovering, choosing, initiating and managing their own learning process and development, problem solving and decision making, and cooperation. In this sense, some of the answers given to our research question are

presented below.

1st teacher: "The Sea and Forest School provides students with an understanding of the environment, discovering abilities and different ways of thinking."

3rd teacher: "Students being in touch with nature improves their creativity and problem-solving abilities."

5th teacher: "It gives children the opportunity to explore, they learn by living, they learn how to adapt to nature, benefit from nature, and how to cope with difficulties."

6th teacher: "The solution suggestions they produce in the face of events/facts/situations enable them to progress in the field of cognitive development."

8th teacher: "Spending time in nature gives many children confidence that they can learn something, as well as reduces ADHD (Attention Deficit Hyperactivity Disorder) symptoms and helps children calm and focus."

10th teacher: "Getting support from peers or other people on their own and in any situation, or applying a collaborative approach for common solutions supports the development of self-confidence positively"

12th teacher: "To the students of the Sea and Forest School; It provides the opportunity to establish a cause-effect relationship between events, to concretize information, and to strengthen cognitive skills such as reasoning. By increasing the attention levels of the students, it also reinforces their focusing skills."

Participants' views on the question: How do you think DVOO practices contribute to the emotional development of your students?

3.3. Contribution to DVOO (Sea and Forest School) Emotional Development

In general, the answer given by the Pre-School Teachers to the stated question; Being independent, democratic sharing, social responsibility, bonding with nature. It contributes to the competence of establishing a positive relationship with nature, rich imagination, being free, sharing, courage, empathy, being at peace with themselves and establishing positive relationships with other people, and living consciously. In this sense, some of the answers given to our research question are presented below.

2nd teacher: "It improves children's ability to explain how they feel. Our efforts to put themselves in the place of an animal, plant or living thing in nature positively affect their empathy skills. It improves communication and cooperation with friends."

4th teacher: "It allows them to throw away their negative energies and charge them with positive energy. They are happier and can cope with their problems themselves. Their ability to act as a group and abide by the rules is developing."

6th teacher: "Children's understanding of nature and being intertwined with

nature enable them to establish a bond with nature. It allows them to protect and revitalize nature and develop a positive attitude towards nature. In short, a positive connection is established between them and nature. This brings with it the protection of nature and the respect for the right to life of living creatures in nature. ”

7th teacher: “In the forest school, we mostly find the opportunity to plan activities in the open air where children will spend time by touching, smelling and interacting one-on-one. In the activities, we usually do different studies on how to benefit from the materials found in nature without harming them in any way, I tell my children that they will not find materials and play materials as rich as those in nature in any classroom, and I apply this one-to-one, and this raises awareness about nature in children.”

9th teacher: “Sea and Forest School practices enable children to be free and happy in nature, to overcome their limits and to discover nature. It also enables them to respect, love and protect nature.”

10th teacher: “Forest School enables children to develop self-confidence by improving their ability to act independently.”

11th teacher: “Sea and Forest School provide an opportunity for children to develop their research and examination skills by enabling them to perceive the part, not the whole.”

12th teacher: “Helping and cooperating with friends, acting with the group when necessary, being a part of the group increases the sense of belonging.”

Participants’ views on the question of how do you think DVOO (Sea and Forest School) practices contribute to the Social Development of your students.

3.4. DVOO (Sea and Forest School) Contribution to Social Development

Considering the student-based effects of extracurricular activities, the participants emphasized that the students enjoyed themselves, they got rid of the monotony of the lesson a little, they socialized, their friendship bonds were strengthened, and they exhibited positive behaviors such as staying away from harmful habits. In this sense, some of the answers given to our research question are presented below.

5th teacher: “I observe that social skills of my students who attend Marine and Forestry School, such as empathy and helping each other, have improved.”

6th teacher: “Students are eager. They discover and learn by doing. Students gain self-confidence. They are happy. I think that social activities can suppress diseases such as obesity and hyperactivity. It enables students to release their energy, be happy, and create a bond with their friends.”

8th teacher: “It improves their ability to act in groups and also increases co-

operation."

10th teacher: "They are learning to follow the rules. They can predict where to stand in the absence of adult control. They develop self-respect towards nature and living things."

12th teacher: "My students' desire for school and learning is increasing. Their ability to help and respect is increasing. They become happier and more positive. I have observed that respecting every living thing (they ask permission from the tree when they need the leaves of the tree) develop their self-esteem."

Participants' views on the question How do you think DVOO practices contribute to the Physical-Psychomotor Development of your students?

3.5. Effects of DVOO (Sea and Forest School) on Physical-Psychomotor Development

Psychomotor development according to the participants; Knowing their bodies very well, taking controlled risks. It contributes to the voluntary behavior of running, playing and jumping. It also contributes to a great extent in coping with Obesity and preventing technology addiction.

In this sense, some of the answers given to our research question are presented below.

1st teacher: "The Sea and Forest School offers an incredible opportunity for us to play Survivor-style games. I play these games, and these games include activities such as climbing, throwing, running, jumping, crawling, and one-leg jumping, and this activity contributes positively to the development of large and small muscles of children."

3rd teacher: "In an education opportunity intertwined with nature, it creates awareness about healthy nutrition, etc., which is among the life skills, and positively affects those with obesity disease. It positively supports the increase in their sensitivity

4th teacher: "Children studying in Marine and Forest Schools; I find the opportunity to do more activities to increase hand-eye coordination and ability to stay in balance, and I support psychomotor developments with activities that support large-small muscle development."

5th teacher: "It makes an incredible contribution to the coordination development of children. It also allows children to find their own games and play this game for a long time without getting bored. This helps prevent technology addiction. Children's computer, phone and tablet games do not come to mind. I would like to express that it has positive effects on small and large muscle development."

8th teacher: "It offers children the opportunity to do movements that they cannot do in closed environments such as climbing, running, crawling, and as a

result, children's hand-eye coordination develops."

10th teacher: "Children become more dynamic in these areas where oxygen is abundant and they are willing to participate in physical activities under all circumstances. These activities significantly contribute to the development of small and large muscles and hand-eye coordination of children."

4. DISCUSSION, CONCLUSION AND SUGGESTIONS

In this part of the study, the effects of sea and forest school practices on preschool children were evaluated. The research findings were evaluated with the dimension of the teacher working in the sea and forest school. In this context, the research findings coincide with the aims of the research.

4.1. Discussion

In this study, in which the effect of the sea and forest school on preschool children was evaluated, the findings of the interviews with the teachers revealed that the opinions of the teachers about the sea and forest school were positive, that the children of the sea and forest school were more willing to come to school, they learned permanently and quickly, and also created awareness about nature. They stated that they developed students' sense of taking responsibility, feeling free, self-esteem and self-confidence. In addition, teachers stated that children's tendency to violence disappears, tendency to obey rules, development of attention skills, risk management skills, ability to act together and nature has therapeutic effects. Research by Roe, Aspinall, and Thompson (2009) supports that forest schools help children control their anger, can help individuals in the risk group to control their anger, and can help them learn to control their anger. It turns out that the sea and forest school also has positive contributions to the cognitive development of students, and it has a positive effect on children's ability to explore, different ways of thinking, problem solving skills, competencies to cope with difficulties, reasoning skills, establishing cause-effect relationships and focusing skills. It has also been concluded that it reduces the symptoms of attention deficit. The results of the observations made in the study also support the findings of the interviews with the teachers. According to the results of the observations, it was revealed that the children's problem solving skills developed, such as "the forest school can produce different solutions for the problems they encounter in the forest, identify the problem they encounter in the forest, and find an appropriate solution to the problem they encounter in the forest". This finding is supported by the results of Mckinnell's (2015) research.

The sea and forest school also contributed positively to the emotional development of the students, their ability to empathize, to think positively and to act in that direction, to establish a positive connection with nature and as a result, to protect and heal nature, their desire to take social responsibility increased, their

imaginations enriched, It has been concluded that they experience the feeling of being free, are more at peace with themselves and the environment, have important contributions to the development of independence and self-confidence. According to Veselack and Kiewra (2016), children enjoy spending time with flexible parts of nature while solving problems or imagining. With these flexible pieces, children make what they imagine and use as they wish. He stated that there are many materials that stimulate the creativity of children in the natural environment and that they can reproduce.

The sea and forest school also contributes positively to the social development of the students, it is important for them to have positive communication with their peers and their environment, to help them gain the behaviors of cooperation and cooperation, to act with the group and to be a part of the group, to be willing to participate in the activities, to obey the rules and to set the rules. indicated that they contributed significantly. Looking at the related studies (O'Brien & Murray, 2007), it is seen that the forest school increases the child's self-confidence, encourages and willingness to work in cooperation, and increases awareness of the consequences of the behavior.

4.2. Conclusion

They observed that the sea and forest school also contributed positively to the physical-psychomotor development of the students and improved their skills of jumping, climbing, running, crawling, jumping, catching, and balancing. As a result of all these, they stated that it contributed to hand-eye coordination and development of large and small muscles. In addition, they said that children's freedom of movement and playing games in the oxygenated area greatly contribute to coping with obesity and reducing technology addiction. Another study that supports these teachers' discourses is a strategy to engage children in a game, addressing addictive lifestyles in health promotion and promotion, countering rising rates of hypokinetic diseases (i.e. obesity and diabetes), and increased screen time related to electronics and entertainment. shows that it is highly recommended (Chawla, 2015; Collado & Staats, 2016).

Suggestions / Təkliflər

Conducting the research, which evaluates the effect of forest schools on pre-school children, with teachers who practice in sea and forest schools and with children of the same age, will contribute to the benefits of forest school and whether the problems that arise are similar.

In the research, the effects of the sea and forest school on children were determined through observation and interview forms. A similar study can be carried out through quantitative research.

There is no national program about sea and forest schools in Turkey. It will be an important study that will enable Turkey to gain a brand-new program that develops different skills of students by organizing a curriculum in accordance with the philosophy of the Sea and Forest Schools.

In order to determine the effects of sea and forest schools, the practice hours can be increased in studies to be carried out in pre-school education institutions.

In this study, the effect of sea and forest school on children's risk management skills was determined by interview and observation questions. However, due to the qualitative nature of the study, the skill could not be observed fully. With an experimental study, the effect of risk management skills can be revealed more clearly and clearly.

References / İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Giorgi, A. (2009). The descriptive phenomenological method in psychology: A modified Husserlian approach. Pittsburgh: Duquesne University Press.
2. Groenewald, T. (2004). A phenomenological research design illustrated. International Journal of Qualitative Methods, 3(1), 1-26.
3. Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2005). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
4. Yılmaz, K. & Şahin, T. (2016). Eğitim fakültelerindeki araştırma görevlilerinin mesleki deneyimlerinin incelenmesi: Araştırma görevlisi olmanın anlamına ilişkin fenomenolojik bir çalışma. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 44, 143-168.
5. Karaca, F. (2018). Anne babaların ve okul öncesi grubu çocuklarının çevre bilincine sahip olma durumlarının değerlendirilmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü).

6. Kahyaoğlu, M. (2016). Türkiye'de çevre eğitimi üzerine yapılan araştırmalar: bir içerik analizi çalışması. Marmara Coğrafya Dergisi, 34, 50-60.
7. Erten, S. (2005). Okul öncesi öğretmen adaylarında çevre dostu davranışların araştırılması. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 28(28), 91-100.
8. Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2005). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
9. Gülay, H. ve Öznacar, M. (2010). Okul Öncesi Dönem Çocukları İçin Çevre Eğitimi Etkinlikleri. (1. Baskı). Ankara, Pegem Yayınları.

THE INFLUENCE OF "AT-RISK FAMILIES" ON THE CORRECTIONAL WORK OF PRESCHOOL CHILDREN WITH DYSARTHRIA

Aykhan Huseynli

Teacher of Nakhchivan Teachers Institute,
Doctoral Student of Nakhchivan State University
E-mail: huseyni_ayxan@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-3040-7333

Abstract. The article talks about the elements of dysarthria in preschool children in modern times. It is noted that one of the main factors that create these elements are families considered "risky". From this point of view, preschool children should deeply understand the essence of this process together with kindergarten teachers and teachers, in families. By achieving pedagogical and psychological knowledge appropriate to the age of children with dysarthria, serves the formation of families that acquire parental responsibility and the prevention of more complex speech defects in children. In this sense, taking into account that speech-impaired children develop slowly, we must create a healthy environment for families, and create conditions for the upbringing of highly intelligent and capable generations.

Keywords: preschool children, families at risk, speech defects, preschool period, inclusive education, elements of dysarthria.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.41
To cite this article: Huseynli A. (2023). The influence of "at-risk families" on the correctional work of preschool children with dysarthria. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 245, Issue IV, pp. 41-48.
Article history: received – 31.03.2023; accepted – 22.11.2023.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI DİZARTRİYALI UŞAQLARIN KORREKSİYA İŞLƏRİNDƏ RİSKLİ AİLƏLƏRİN ROLU

Ayxan Hüseynli

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: huseyni_ayxan@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-3040-7333

Annotasiya. Məqalədə müasir dövrdə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda dizartriyanın yaranma səbəblərindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, həmin səbəbləri meydana gətirən əsas amillərdən biri valideynlərin bu xəstəlik haqqında məlumatsız olmalarıdır. Deməli, tərbiyəçi-müəllimlərlə yanaşı, ailələrin də bu prosesin mahiyyətini dərindən dərk etmələri zəruridir. Tərbiyəçi-müəllimlərin dizartriyalı uşaqların yaş dövrünə uyğun pedaqoji və psixoloji biliklərə malik olmaları, valideynlərin maariflənməsinə və uşaqlarda daha mürəkkəb nitq qüsurlarının yaranmasının qarşısının alınmasına xidmət edir. Nitq qüsurlu uşaqlarda inkişafın ləng getməsini nəzərə alaraq, ailələrin sağlam mühit yaratması, gələcək üçün yüksək intellektual bacarıqlara malik gənc nəslin yetişməsinə şərait yaratmalıyıq.

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaq, riskli ailələr, nitq qüsurları, məktəbəqədər dövr, inklüziv təhsil, dizartriyanın elementləri.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.41
Məqaləyə istinad: Hüseynli A. (2023). Məktəbəqədər yaşlı dizartriyalı uşaqların korreksiya işlərində riskli ailələrin rolu *«Məktəbəqədər və ibtidai təhsil»*, № 4 (245), səh. 41-48.
Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 31.03.2023; qəbul edilib – 22.11.2023.

Giriş / Introduction

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin imzası ilə təsdiqini tapan "Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda əsas istiqamətlərdən biri inklüziv təhsilin məzmununun yaradılmasından ibarətdir [Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 oktyabr, 2013]. İnklüziv təhsilin yaradılması işinə qüsurlu uşaqların təhsili, təlimi, tərbiyəsi, həm də onların qüsurlarının aradan qaldırılması, profilaktikası daxildir. Bunun üçün inklüziv təhsilin bütün tərkib hissələri üzrə işlərin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq yerinə yetirilməsi vacib sayılır.

İnklüziv təhsilin tərkib hissələrindən biri də dizartriyalı uşaqlarla həyata keçirilən işlərin elmi-pedaqoji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Ona görə ki, məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı qüsurlu uşaqların nitq pozuntularının aradan qaldırılması müasir dövrdə qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən hesab olunur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli üçün dizartriyalı uşaqların inteqrasiyasına nail olmaq lazım gəlir.

Müasir dövrdə ailələrdə pedaqoji işin müxtəlif səbəblərə görə zəifləməsi tez-tez müşahidə olunur. Demək olar ki, bir sıra ailələrdə valideyn itkiləri, işsizlik, əmək qabiliyyətindən məhrum olmalar, boşanmalar, xəstəliklərə yoluxma halları və alkoqola, narkotik maddələrə aludəçilik kimi pis vərdişlər səbəbindən məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqların psixikasının pozulması hallarının çoxalması diqqəti cəlb edir.

Əsas hissə / Main part

Uşaqların psixikasının pozulması onlarda bir sıra nitq qüsurlarının yaranmasına səbəb olur. Məhz bu səbəbdən məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqlar içərisində psixikası pozulanların sayının artması müşahidə olunur. O cümlədən, psixikası pozulan belə uşaqların nitqinin, tələffüzünün pozulmaları, bütövlükdə, onların nitq aparatının innervasiyasının orqanik üzvi çatışmazlığı ilə bağlı anomaliyaların sayı artır. Uşaqların nitqinin tələffüz cəhətdən pozulması səbəbindən inteqrasiya aparatının innervasiyasının orqanik çatışmazlığı *dizartriya* adlanır [Dostuzadə D., 2017].

Müxtəlif anomaliyalar zamanı onların erkən diaqnozunun qoyulması nitq qüsurlarının aradan qaldırılması və qarşısının alınması istiqamətində xüsusi önəm kəsb edir. Belə ki, uşaqlarda məktəb yaşı dövründə və ya məktəbə daxil olduqdan bir müddət sonra nitq qüsurlarının olduğu aşkarlanarsa, bu hal həm korreksiya işlərinin müddətinin uzanmasına və çətinləşməsinə, həm də təlim materialının

öyrənilməsində geriliyin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Uşaqların körpəlik və ya məktəbəqədər yaş dövründə nitq qüsurlarının vaxtında müəyyənləşdirilməsi, ilkin tibbi imkanlardan istifadə etməklə və pedaqoji korreksiya işlərinin həyata keçirilməsi ilə məktəb təliminə qoşulmasını məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Uşaqların inkişafdan geri qalmasının erkən aşkar edilməsi, birinci növbədə, yüksək riskli ailələrdə aparılır. Yüksək riskli ailələrə aşağıdakılar aiddir:

1. qüsurlu uşağın sayına görə (bir və daha artıq uşaq) müəyyənləşən ailələr;
2. atada, anada və ya hər ikisində şizofreniya, əqli gerilik kimi psixi pozulmaların olduğu və ya eşitmə qüsurlu uşaqların olduğu ailələr;
3. kəskin yoluxucu xəstəliklər keçirən və ya anaların doğuşdan əvvəl, hamiləlik zamanı ağır toksikoz keçirdiyi ailələr;
4. bətndaxili oksigen aclığı yaşayan, dünyaya gəldikdən sonra asfiksiya, zədələnmə və ya neyroinfeksiya keçirmiş, ömrünün ilk aylarında kəllə-beyin travmalarına məruz qalmış uşaqların olduğu ailələr;
5. alkoqollu içkilərin aludəçisi olan valideynlərin olduğu ailələr;
6. narkotik maddələrin aludəçisi olan valideynlərin olduğu ailələr [Qasımov S., 2006].

Bir və birdən artıq qüsurlu uşağı olan ailələr ona görə riskli ailələr qrupuna daxil edilir ki, dizartriya elementləri belə ailələrdə tərbiyə olunan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda daha çox özünü göstərir. Valideynlərin birində və ya hər ikisində əqli gerilik, şizofreniya halları, eşitmə qüsurları müşahidə edilən ailələrdə yaşayan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda dizartriya halları özünü göstərir. Alkoqollu içkilərə və narkotik maddələrə aludə olan valideynlərin uşaqlarında da dizartriya xüsusiyyətləri müşahidə edilir.

Profilaktikası aparılan nitq inkişafının pozulmaları zamanı uşaqların dispanzerizasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda məktəb mühitinin imkanları, ailə üzvlərinin səmimiyyəti də nitq qüsurlarının istər qarşısının alınmasında, istərsə də aradan qaldırılmasında mühüm amillərdəndir. Məhz bu baxımdan, həm ailələrin, həm də uşaq müəssisələrinin ən mühüm vəzifəsi uşaqlarda nitqin inkişafına diqqət yetirməklə düzgün nitq bacarıqlarına malik nəslin yetişdirilməsini təmin etmək və ümumi inkişafa, yüksək mədəniyyətə malik şəxsiyyətlərin formalaşmasına nail olmaqdır. Qeyd olunan vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi üçün pedaqoji imkanlardan geniş istifadə etməklə uşaqlarda müşahidə olunan nitq qüsurlarının korreksiyasına nail olmaq və onların qarşısını əvvəlcədən almaq lazımdır. "Psixoloji cəhətdən qorunmayan və təsirlərə məruz qalan uşaqlar əsəbi olur, aqressivlikləri ilə seçilir və beləliklə, korreksiya prosesində qazanılanların hamısını itirmiş olurlar" [Sadıqov F., 2018]. Vurğulamaq lazımdır ki, ümumiyyətlə, nitq qüsurları özündə müxtəlif xüsusiyyətləri əks etdirən, müxtəlif formaları olan və xüsusi kliniki əlamətləri daşıyan anomaliyadır, hər hansı amorf qrup

deyil. Bu sahəni araşdıran tədqiqatçılar nitq qüsurlarından bəzilərini qruplaşdıraraq, müalicəvi tədbirlər həyata keçirmək üçün pedaqoji cəhətdən təsnifat işlərinə meyil göstərmişlər.

"1860-cı ildə ilk dəfə həkim Şultess nitq qüsurlarını 2 qrupda təsnif etmişdir. I qrupa bütün səs tələffüz qüsurlarının növlərini (*pəltəklik, dislaliya*) aid etmiş, II qrupa isə nitq ritminin və surətinin pozulması, nitqdə iştirak edən əzələlərin qıc olması ilə müşayiət olunan, nitq qüsurunu (kəkələmə) daxil etmişdir. Sonralar bu bölgü digər tədqiqatçılar tərəfindən daha da təkmilləşdirilmiş, hər bir qrupun özü yarımqruplara ayrılmışdır" [Əzizova Z., Cəfərova R., İsmayılov Ş., 2008].

Qeyd etmək lazımdır ki, nitq qüsurlarının başlanğıc mərhələsində qüsurların aradan qaldırılması istiqamətində müəyyən vasitələr müəyyənləşdirilmiş, metodlar işlənib hazırlanmışdır. Kliniki təsnifat üzrə nitq qüsurlarının aradan qaldırılması prosesindən istifadə olunmasına başlanıldı, lakin simptomatik xarakter daşıyan, prosesin təsvirinə daha çox yer verən bu təsnifat nitq qüsurlarının lazımi mexanizmini izah edə bilmədi. Qeyd olunan simptomun başlanğıc mərhələsində ali sinir fəaliyyəti (beyin sisteminin ali funksiyası olan nitq) və sinir sisteminin fizioloji məsələləri kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Nitq qüsurlarının qruplaşdırılaraq öyrənilməsini ilk dəfə olaraq akademik İ.P. Pavlov müəyyənləşdirmişdir. Onun elmi araşdırmaları, xüsusilə beyinin böyük yarımkürələri üzrə etdiyi yeniliklər neyrofiziologiyada inqilab kimi qiymətləndirildi. Akademikin həyata keçirdiyi eksperimentlər nəticəsində həm heyvanların, həm də insanların ali sinir sisteminin qanunauyğunluqlarının mexanizmi və fəaliyyəti öyrənilmişdir. İ.P.Pavlovun fikrinə əsasən, dərketmənin reallaşması, siqnallar sistemində fizioloji mexanizm kimi prosesin həyata keçirilməsi, məhz bu prosesdə yalnız insana məxsus olan II siqnal sisteminin olması təsdiqlənmişdir [Hüseynov Ə., Babayev M., 2002].

Daha sonrakı araşdırmalarda beyinin ən dərin mexanizmi olan beyin gövdəsinin retikulyar formasiyasının əhəmiyyəti haqqında, əsəb fəaliyyətinin və nevrozların digər pozulmaları kimi, nitq patologiyasının ayrı-ayrılıqda formalarının xüsusiyyətlərini daha dərindən araşdırmaq imkanları yarandı və diferensial diaqnostikanın təkmilləşməsi, eyni zamanda nitq qüsurlarının təsnifləndirilməsi üçün geniş fürsətlər açıldı.

Müasir dövrün imkanları baxımından, nitqin hərtərəfli öyrənilməsi və araşdırılması daha da genişlənmişdir. Xüsusi elmləri qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirərək tədqiqat aparılması, eyni zamanda linqvistika, pedaqogika, fiziologiya nöqteyi-nəzərindən nitq qüsurlarının öyrənilməsi, bu sahədə yarana biləcək anomaliyaların profilaktikasında və həlli istiqamətində əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyişlərə səbəb olmuşdur.

Tərbiyəçi-müəllim nitq qüsurlarının patologiyasını öyrənmək üçün

valideynlərə uşağın normal inkişafında nitqin formalaşma mərhələlərinin ardıcıllığına nəzarət etməyi izah etmək lazımdır. Deyək ki, yaş yarımlıq uşaq danışa bilmir, bunun normal hal və ya patologiya olduğu müəyyənləşdirilməli, uşağın dilaçması, səslərdə, sözlərdə, ilk olaraq, nələri ifadə edəcəyi barədə valideynlərə məlumat verilməlidir. Bu, valideynlərə müəyyən bilgilər verər və onlar həm övladlarının nitq qüsurlarının düzgün diaqnostikasında, həm də nitqin inkişafına əsaslanan, qanunauyğun biliklərin qazanılmasında səmərəli şəkildə iştirak edə bilərlər. "Valideyn karandaş, rəsm albomu almaqla yanaşı, uşağın ondan istifadəsinə də kömək etməli, nöqsanları birlikdə aradan qaldırmalıdır" [Mərdanova R., 2020].

Üç yaşlı uşaqlarda yaranan nitq qüsurları nəzərə çarpan zaman mütəxəssislər loqopedə müraciət edilməsini tövsiyə edirlər, lakin aparılan müayinələr göstərir ki, nitq inkişafı normal gedir. Məhz həmin yaş dövründə bəzi səslərin tələffüzündə səhvlər müşahidə olunsa da, bu, nitqin normal inkişafına əngəl törətmir. Bu prosesə əsasən, artikulyasiya aparatının istənilən səviyyədə formalaşmaması, fizioloji meyarlara uyğun olaraq, keçici pəltəklik vəziyyəti kimi qiymətləndirilir. Ona görə də valideynlərə məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafında özünü göstərən fərqlər barədə, pedaqoji və psixoloji cəhətdən tövsiyələr vermək lazım gəlir. Unutmaq olmaz ki, gec danışan, nitqində çatışmazlıqları olan uşaqları dizartriyalı uşaqlar kimi qeydə almaq düzgün hesab olunur.

Bəzi ailələr uşaqlara düzgün olmayan vərdişlər aşılayırlar ki, bu zaman körpələri təqlid edərək, onlarla "uşaq dilində" danışırlar, məsələn: "Düdüdə minib, oppaya cidəy", "Bu cici nə dəşəydi", "Qaqa gəysin, üfə yesin" və s. Uşaqlara şeir parçalarını çox çətin əzbərlətmək də təsadüf edilən hallardandır. Yaşa uyğun tələffüzün möhkəmləndirilməsinə çalışmaq nitq mexanizminin fizioloji inkişafı nəticəsində baş verir. "Ailələrdə dizartriyalı uşaqlar olduqda, ilk növbədə, valideynlərə nitqin anatomik quruluşu barədə məlumat vermək lazım gəlir, ona görə ki, nitqin anatomiyasını bilmədən, nitqdə, danışıqda baş verən istər ağır, istərsə də yüngül qüsurların fizioloji əsaslarını öyrənmədən belə uşaqlara kömək etmək olmaz" [Sadıqov F., 2018].

Tərbiyəçi-müəllimlər nitqin formalaşması prosesinə rəhbərlik etməklə bərabər, nitqin inkişafına da xüsusi əhəmiyyət verməlidirlər. Məşğələ saatlarında tərbiyəçi-müəllimlər uşaqların səlis və aydın danışmalarına, rejim və gəzintilər zamanı nitqin formalaşmasına nəzarət etməlidirlər. Uşaqlar üçün təşkil olunan oyun və məşğələlərdə diksiyanın, düzgün tələffüzün qaydalarının formalaşmasına xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dil və dodağın hərəkətlərini izləmək nitq prosesində həmsöhbətinin üzünə baxmaq alışqanlığı yaradır və dəqiq artikulyasiyaların inkişafını təmin etmiş olur.

Uşaqlarda gələcəkdə fonematik qavramanın inkişafını təmin etmək üçün eşitmə diqqətini formalaşdırmaq çox vacibdir. Öz növbəsində, düzgün səs tələffüzü fonematik qavrama keyfiyyətinın daha da yaxşılaşmasına xidmət edir ki, bu da düzgün tələffüzün tənzimlənməsinə, səslərin eşitmə yolu ilə dəqiq qavranılmasına şərait yaradır.

Beləliklə, uşaqlarda səlis nitqə, səslərin düzgün tələffüzünə nail olmaq, nitq qüsurlarının qarşısını almaq üçün ardıcıl, məqsədyönlü və sistemli işlərin aparılması lazımdır.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə inklüziv təhsil istiqamətində aparılan genişmiqyaslı işlər, həm ailələrin, həm məktəbəqədər müəssisələrdə çalışan tərbiyəçi-müəllimlərin, həm də ibtidai sinif müəllimlərinin bu istiqamətdə mütəşəkkil formada maarifləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Xüsusilə valideynlərin nitq qüsurları və onların aradan qaldırılması yolları ilə bağlı biliklərə əvvəlcədən yiyələnmələri uşaqlarda daha böyük nitq qüsurlarının yaranmasının qarşısını alır, nitqin düzgün formalaşmasına şərait yaradır.

Qeyd olunur ki, fonematik qavramanın inkişafını təmin etmək üçün uşaqlarda eşitmə diqqətini formalaşdırmaq vacibdir. Sözlərin düzgün tələffüzü fonematik qavramanın keyfiyyətinın yaxşılaşdırılmasına xidmət edir və bu, düzgün tələffüzün tənzimlənməsinə, səslərin dəqiq qavranılmasına yol açır.

Məqalədə qeyd olunur ki, tərbiyəçi-müəllimlər nitqin formalaşması prosesinə rəhbərlik etməklə bərabər, nitqin inkişafına da xüsusi əhəmiyyət verməlidirlər. Məşğələ saatlarında tərbiyəçi-müəllimlər uşaqların səlis və aydın danışmalarına, rejim və gəzintilər zamanı nitqin formalaşmasına nəzarət etməlidirlər.

Beləliklə, dizartriyalı uşaqlarla aparılan korreksiya işlərini məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirməklə haqqında danışılan problemin müvəffəqiyyətli həllinə nail olmaq mümkündür.

Məqalənin aktuallığı. Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda nitq qüsurlarının aradan qaldırılması günün aktual problemlərindən biridir. Məktəbəqədər yaş dövründən etibarən, valideynlər dizartriyalı uşaqlar haqqında biliklərə yiyələnməlidirlər ki, nitq qüsurlarını yaradan amillərin ilkin göstəricilərini müəyyənləşdirməyi bacarmaqla, ümumilikdə daha mürəkkəb nitq qüsurlarının qarşısının alınmasına nail olunsun. Bu istiqamətdə müsbət göstəricilərə nail olmaq üçün korreksiya işlərinin məqsədyönlü, sistemli şəkildə həyata keçirilməsi lazımdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dizartriyalı uşaqlarda korreksiya işlərinin həyata keçirilməsində, məktəbəqədər və ibtidai təhsil sahəsində

çalışan tərbiyəçi-müəllimlərlə, fənn müəllimləri ilə yanaşı, valideynlərin də üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür. Nitq qüsurlarının aradan qaldırılmasında, fizioloji, psixoloji və pedaqoji amillərin təsiri ilə yanaşı, ailə vəziyyətinin də müəyyən rolu vardır. Müasir dövrdə ailələrin psixoloji və pedaqoji imkanlarını öyrənməklə, uşaqların sağlam mühitdə böyümələri istiqamətində valideynlərin dizartriya haqqında biliklərə yiyələnmələri yenilik kimi qiymətləndirilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Yerli və xarici ədəbiyyatdan götürülmüş tövsiyə və məsləhət xarakterli məlumatlar məqalənin praktik əhəmiyyətini artırır. Tərbiyəçi-müəllimlər, ibtidai sinif müəllimləri, valideynlər məqalədə məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı dizartriyalı uşaqlarla korreksiya işlərinin aparılması ilə bağlı verilmiş faydalı məlumatlardan yararlana bilərlər. Məqalədən, eyni zamanda doktorant və dissertantlar, magistrlər, dizartriyalı uşaqlarla işləyən mütəxəssislər faydalana bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. (1999). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun, 1999-cu il tarixli Sərəncamı. Bakı, "Təhsil", 65 s.
2. Dostuzadə D., Sadıqov F. (2017). Dizartriya. (dərslik). Bakı, ADPU, 206 s.
3. Dostuzadə D.Ə. (2012). Uşaqlarda nitq qüsurları və onların aradan qaldırılması yolları. Bakı, TPİ-nin Elmi əsərləri, №4, s.165–168.
4. Əzizova Z., Cəfərova R., İsmayılov Ş. (2008). Loqopediyanın nəzəri əsasları haqqında ümumi məlumat. (dərs vəsaiti). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının «Pedaqogika və psixologiya» bölməsinin 19 dekabr, 2008-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir (protokol № 15). Mingəçevir şəhəri, 202 s.
5. Hüseynov Ə., Babayev M. (2002). Məşhur biologiya alimləri. Bakı, "Maarif", səh.82.
6. Qasımov S., Kərimova E., Sultanova İ., Ağayeva T. (2006). İnklüziv təhsil. Bakı: "Oka Ofset" nəşr., 163 s.
7. Mərdanova R. (2020). Hər uşağın öz dünyası: məni tanı, anla və sev. Uşaq psixologiyası. Bakı, "Şərq-Qərb", 233 s.
8. Sadıqov F. (2018). Korreksiya pedaqogikası. Bakı, "Maarif", 300 s.
9. Sadıqov F. (2018). Ümumi pedaqogika. Bakı, "Maarif", 800 s.

JOINT WORK OF THE FAMILY AND THE SCHOOL IN FORMING YOUNG SCHOOLCHILDREN AS PERSONALITIES

Lala Abilova

Teacher of Humanitarian College under Azerbaijan State University of Culture and Arts, dissertation student of BSU
E-mail: abilzade.guler@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-3967-168X

Abstract. The article mentions that, taking into account the rapid development of modern life, the task of today's school is not only to teach children to learn, but also to involve parents in order to act as a unified education and upbringing, taking into account the impor tance of family upbringing. The interaction of teachers with parents in the school does not only involve the exchange of ideas. Therefore, every teacher in his work is looking for new and effective approaches to work with children and their parents, which allows to maximize the positive aspects of education and personality formation of a young schoolchild and minimize the negative aspects. Cooperation between the family and the school for the formation of the student's personality is one of the development prio rities of the education system today. In the process of training and upbringing of young students in the school, joint activity with parents affects the correct organization of the work. In this work, there is a need for mutual communication, uniformity in requirements, regular and consistent, planned activities. Because the goals and tasks facing the family and the school are the same: to educate a thoroughly developed person who loves his Motherland with deep love.

Keywords: formation of the student's personality, education, parent-teacher co-operation, joint work of family and school, priority tasks.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.49
To cite this article: Abilova L. (2023). Joint work of the family and the school in forming young schoolchildren as personalities. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 245, Issue IV, pp. 49-61.
Article history: received – 17.10.2023; accepted – 22.11.2023.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞDIRILMASINDA AİLƏ İLƏ MƏKTƏBİN BİRGƏ İŞİ

Lalə Əbilova

ADMİU-nun nəzdində Humanitar Kollecin müəllimi,
BDU-nun dissertantı
E-mail: abilzade.guler@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-3967-168X

Annotasiya. Məqalədə qeyd olunur ki, müasir həyatın sürətli inkişafını nəzərə alaraq, bu gün məktəbin vəzifəsi yalnız uşaqlara öyrənməyi öyrətmək deyil, həm də ailə tərbiyəsinin vacibliyini nəzərə alaraq, vahid təhsil və tərbiyə prizmasından çıxış etmək üçün valideynləri də buna cəlb etməkdir. Məktəbdə müəllimlərin valideynlərlə qarşılıqlı əlaqəsi yalnız fikir, təcrübə mübadiləsini nəzərdə tutmur, həm də valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Buna görə də hər bir müəllim öz işində uşaqlarla, onların valideynləri ilə işləmək üçün yeni, effektiv yanaşmalar axtarır ki, bu da kiçik yaşlı məktəblinin tərbiyəsi, şəxsiyyətinin formalaşmasının müsbət tərəflərini maksimum dərəcədə artırmağa və mənfi cəhətləri minimuma endirməyə imkan verir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşması üçün ailə ilə məktəbin birlikdə əməkdaşlıq etməsi bu gün təhsil sisteminin inkişaf prioritetlərindən biridir. Kiçik yaşlı şagirdlərin təlim və tərbiyəsi prosesində valideynlərlə birgə fəaliyyət pedaqoji işin düzgün qurulmasına təsir edir. Bu işdə qarşılıqlı əlaqə, tələblərdə vahidlik prinsiplərinin gözlənilməsinə, müntəzəm, ardıcıl və planlı fəaliyyətin aparılmasına ehtiyac var, çünki ailənin və məktəbin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr eynidir: hərtərəfli inkişaf etmiş, öz vətənini dərin məhəbbətlə sevən insan tərbiyə etmək.

Açar sözlər: şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması, təlim-tərbiyə, valideyn-müəllim əməkdaşlığı, ailə ilə məktəbin birgə işi, prioritet vəzifələr.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.49
Məqaləyə istinad: Əbilova L. (2023). Kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında ailə ilə məktəbin birgə işi. *«Məktəbəqədər və ibtidai təhsil»*, № 4 (245), səh. 49-61.
Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 17.10.2023; qəbul edilib – 22.11.2023.

Giriş / Introduction

Müasir dövrdə həyatın bütün sahələrində, o cümlədən təhsildə baş verən dəyişikliklər insanda sosial istiqaməti formalaşdırmaq, baş verən dəyişikliklərə uyğun reaksiya vermək, yeni şəraitdə özünütənzimləmə, özünütəyinetmə, özünütəsdiq kimi xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq üçün vacibdir. Bununla əlaqədar istənilən səciyyəvi tədris müəssisəsi, sosial dəyişikliklərdən asılı olmadan, sosial inkişafa uyğun müstəqillik və təşəbbüs göstərməyə hazır olan yaradıcı şəxsiyyətə istiqamətlənməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin 2013-cü il, 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki və əqli inkişafını, sosiallaşmasını təmin edən, yaradıcılıq qabiliyyətlərini üzə çıxaran, onlara həyati bilik və bacarıqları, davranış qaydalarını aşılayan təhsil standartlarının və yeni kurikulumların hazırlanması məsələləri əks olunur :"...təməl bacarıqlar uşaqlıq dövrünün ilk illərində əldə edildiyinə görə, uşaqların zehninin erkən yaş dövründən inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu səbəbdən məktəbəqədər təhsilin inkişafı dövlət siyasətində əhəmiyyətli yer tutur" [Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası., 2013].

İnkişafın təbiət və cəmiyyətdə baş verdiyini, tərəqqi ilə səciyyələndiyini göstərən R.N.Mursaqulova, N.M.Rüstəmova qeyd edirlər: "İnkişaf dedikdə, fiziki, psixi və sosial inkişaf nəzərdə tutulur. İnkişaf uşaqlarda anadan olduğu gündən əmələ gələn kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləridir" [Mursaqulova R. Rüstəmova N., 2012].

İnsanın fiziki, əqli, anatomik inkişafı yaşla bağlıdır. Hər bir yaş dövrünün özünə xas fiziki, psixi, sosial inkişaf mərhələləri var. "İnsan öz inkişafında müxtəlif yaş dövrlərindən keçir və hər bir dövr şəxsiyyətin inkişafına müəyyən təsir göstərir. Şəxsiyyətin formalaşması kiçik məktəb yaşı dövründə olduqca nəzərəçarpacaq dərəcədə baş verir. Kiçik məktəb yaşlı uşağın ilk dəfə sosial əhəmiyyətli, sosial dəyərli təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başladığı, həyatın xüsusi dövrüdür" [Qolovey L.A., 2016].

Ailədə və cəmiyyətdə insan şəxsiyyətinin yeni keyfiyyətlərlə formalaşdırılması zərurəti yaranır. Ona görə də hazırda böyüməkdə olan nəslin yeni maraqlar, qabiliyyətlər, bacarıqlar, dəyərlər əsasında inkişafı problemi aktuallaşmışdır.

Uşaqlar valideyn diqqətinə, qayğısına həmişə möhtacdırlar. Bu baxımdan, valideynlərin savadlı, yüksək intellekt səviyyəsinə, geniş dünyagörüşünə malik olmaları əsas məsələlərdəndir. Müasir məktəb üzərinə düşən əsas vəzifəni – ailənin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğun olaraq zəruri biliklər, hə-

yati bacarıqlar, əxlaqi-mənəvi dəyərlər zəminində tərbiyə alan vətəndaş yetişdirmək vəzifəsini yerinə yetirməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qadın hüququ və qadınların övlad tərbiyəsində rolu geniş şəkildə açıqlanmışdır. Konstitusiyanın 17-ci maddəsində göstərilir: "Cəmiyyətin özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir" [Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.,1997].

Ailə uşağın şəxsiyyətinin inkişafına təsir edən fundamental sosial-psixoloji amildir. Uşaq ailədəki tərbiyə çərçivəsində nə qazanırsa, onu bütün həyatı boyu özündə saxlayır.

Əsas hissə / Main part

Ailə uşağa onun gələcəkdə rəhbər tutacağı müxtəlif davranış modellərini təqdim edir, onun şəxsiyyətinin formalaşmasına, düşüncələr, hisslər, arzular dünyasına, tərbiyəsinə həlledici təsir göstərir. Xüsusi sosial mühit kimi özünəməxsus qayda və davranış normalarına malik olan ailə uşağın gələcək həyatı üçün nümunədir. Uşaq məhz ailədə insanların hərəkətlərinə ilk reaksiyasını görür, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə, mədəni ənənələrə, təcrübəyə və əxlaq normalarına yiyələnir, həyatın mənzərəsini seyr edir. Uşaqlıq dövründə alınan təəssüratlar çox vaxt insanın gələcək işini, həyat tərzini müəyyənləşdirir, lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, uşağın şəxsiyyətinin inkişafına son dərəcə müsbət təsir göstərən ailədə belə, tərbiyə bir sıra amillərdən asılıdır ki, onların əsasında sevgi, inam və qarşılıqlı anlaşma dayanır. Ailədə baş verən münaqişələr uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Belə uşaqlar həmyaşıdları ilə və böyüklərlə ünsiyyətdə çətinliklərlə üzləşirlər.

Professor Y.Ş.Kərimov yazır: "Hər bir uşaq tədqiq olunmalı qapalı bir aləmdir. Uşaqda qapalı olan cəhətləri görmək və nəzərə almaq hər bir valideynin borcudur. Uşağı öyrənmək dedikdə, onun marağını, meylini, əyləncə və qabiliyyətini, əqli inkişafını öyrənmədən, ardıcıl izləmədən onu tərbiyə etmək olmaz. "Uşağı bütün münasibətlərdə tərbiyə etmək üçün onu bütün istiqamətlərdə öyrənmək lazımdır". Belə yanaşma tərbiyəçi və valideynlərin qarşısında ciddi vəzifələr qoyur. Uşağı sevmək azdır, onu tanımaq son dərəcə vacibdir. Hər bir insan, o cümlədən uşaq təkrarolunmazdır.

Uşaqların hər birində özünəməxsus xüsusiyyət və qabiliyyətlər var. Bu qabiliyyətləri vaxtında aşkara çıxarıb inkişaf etdirmək lazımdır" [Kərimov Y., 2002].

Uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu problemi bu gün də aktual

olaraq qalır. Bir çox pedaqoq və psixoloqların əsərləri bu problemin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Ailə mühitinin və əhatəsində olan böyüklərin uşağa göstərdiyi təsir onun əqlinin inkişafında çox böyük rol oynayır. Ona görə də valideynlərlə iş prosesində uşaqların əqli inkişafı məsələsinə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur. Valideynlər öz uşaqlarının əqli qabiliyyətləri haqqında müəllimdən məlumat alır və uşağı hərtərəfli inkişaf etdirmək məqsədi ilə müəllimlə əməkdaşlıq edirlər.

Valideynlər indi daha çox uşaqların təhsilinə maraq göstərir, uşaqları istiqamətləndirməyə çalışırlar. Bu baxımdan, valideyn-məktəb münasibətlərinin düzgün qurulması məsələsinə diqqət daha da artmışdır.

Müasir dövrün tələbləri müəllimlərin üzərinə ciddi vəzifələr qoyur, lakin yalnız ailə və məktəb mühitinin düzgün təşkil olunması kifayət etmir. Müşahidələr göstərir ki, yaşadığı məhəllədə, küçədə dostluq etdiyi yoldaşlarının əxlaqı da kiçikyaşlı uşaqlara güclü təsir edir. Yeniyetmələrin hədsiz əzizlənməsi, hər cür tələblərinə güzəşt edilməsi, bəzi hərəkət və davranışlarında onlara sərbəstlik verilməsi yaxşı nəticələnmir.

Şagird şəxsiyyətinin formalaşması üçün ailə ilə məktəbin birgə əməkdaşlığı bu gün təhsil sisteminin inkişaf prioritetlərindəndir.

Professor Y.Ş. Kərimov insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında onun fəallığının mühüm rol oynadığını qeyd edərək, şəxsiyyətin tamlığında üç əsas cəhəti fərqləndirməyin mümkünlüyünü göstərir.

“1) Fəallıq idraka, ətraf aləmdəki dəyişikliklərə, insanın oz təbiətinin dəyişməsinə, psixi həyat tərzində baş verən hadisələrin korrektəsinə, özünütərbiyəyə yönəlmiş çoxtərəfli fəaliyyətdə özünü göstərir.

2) Şəxsiyyətin imkanları onun öz fəaliyyətində nail olduğu müvəffəqiyyətlərin psixoloji şərtlərini (xüsusi qabiliyyətlərini) əhatə edir.

3) Şəxsiyyətin davranış üslubu psixoloji xüsusiyyətləri (temperament və xarakter) əhatə edir. Fəallıq ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibətlər prosesində meydana çıxır” [Kərimov Y., 2010].

Təcrübə göstərir ki, məktəbdə kiçikyaşlıların təlim və tərbiyəsi prosesində valideynlərlə əlbir fəaliyyət işin düzgün qurulmasına təsir edir. Bu işdə qarşılıqlı əlaqə, tələblərdə vahidlik, müntəzəm, ardıcıl, planlı fəaliyyətin aparılmasına ehtiyac var, çünki ailə və məktəbin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr eynidir.

Məktəb ilə ailənin birgə işi, müəllim və valideyn əməkdaşlığı müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Valideynlərin məktəbə gəlmələri, təlim prosesində iştirak etmələri çox vacibdir, çünki bu zaman valideyn evdə uşağının görmədiyi xarakter xüsusiyyətlərini dərs prosesində və yoldaşları ilə ünsiyyətdə görür. Valideynin müəllimlərdən məsləhətlər alması, valideyn iclaslarında iştirak etməsi onun sinfin ümumi vəziyyəti, müəllim-şagird münasibətləri ilə daha yaxından

tanış olmasına səbəb olur. Hər iki tərəfin təlim-tərbiyə məsələlərində birlikdə, həvəslə və məqsədyönlü iştirak etməsi məsləhətdir.

Təcrübə göstərir ki, təlim-tərbiyə prosesində mənimsənilən bilik və bacarıqlar, ilk növbədə, ailədə möhkəmləndirilir. Belə qarşılıqlı əməkdaşlıq uşağın dünyagörüşünün formalaşmasına, əqli fəaliyyətinin zənginləşməsinə, özünəinamın yaranmasına təsir göstərir. Bu baxımdan, valideynlərin məktəbdə keçirilən bütün kütləvi tədbirlərdə, təlim-tərbiyə prosesində, problemlərin həllində iştirak etməyə cəlb edilmələri vacib məsələlərdəndir.

Müşahidələr göstərir ki, məktəbin valideynlərlə əməkdaşlığı vacibdir, çünki uşağın təlim-tərbiyəsində yalnız məktəb valideynlərə real pedaqoji kömək göstərə bilər.

Valideynlərdə təhsil prosesi haqqında vahid anlayışın formalaşdırılması, onların müxtəlif formalarda tədris prosesinin təşkilinə cəlb edilmələri üçün ictimai işin lazımi səviyyədə təşkili əsas məsələlərdəndir. Sinif rəhbərinin fəaliyyət proqramı valideynlərlə birlikdə yaradılır. Bu proqram əsasında onların övladları tərbiyə alırlar və bu baxımdan proqram hazırlanarkən valideynlərin istək və tələblərinin də nəzərə alınması vacibdir.

Yeni təhsil paradiqması valideynləri təhsil prosesinin subyekti elan edir. Bu da onların övladlarının təhsil və tərbiyəsinin keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşımaları deməkdir. Bəzi valideynlər pedaqoji özünütəhsil sahəsində fəal şəkildə çalışır, müasir təhsil prosesinin mahiyyətini, məktəbin təhsil və tərbiyə proqramlarının xüsusiyyətlərini anlamağa çalışırlar. Valideynlərin artan pedaqoji sərişt-əliliyi onların psixoloji və pedaqoji təhsilinin uğurlarından danışmağa imkan verir.

Geniş istifadə olunan mədəni əməkdaşlıq növləri – valideyn iclasları, müəllimlər və psixoloqlar tərəfindən valideynlərə verilən məsləhətlər bu günün məzmununa görə keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çatır:

– valideynlərin məktəblə birgə təhsil fəaliyyətinə cəlb edilmələri;
– valideynlərin hüquqi maarifləndirilmələri;
– ailə tərbiyəsində valideynlərə kömək;
– valideynlərin məktəbə maddi yardım göstərmələri;
– məktəblə birlikdə uşaqların sosial müdafiəsinin təşkili;
– ailədə və məktəbdə uşağın sağlam həyat tərzinin təşkili.

Ailəni öyrənmək üçün sinif rəhbərinin tərtib etdiyi anketin valideynlərlə söhbət zamanı doldurulması məqsədəuyğundur. Valideynlər və şagirdlər arasında keçirilən sorğu əsasında təhsil konsepsiyasının vətəndaş və vətənpərvərlik tərbiyəsi, profilaktik iş proqramlarının, məktəbin valideyn komitəsi və onun işi haqqında əsasnamənin hazırlanması mühüm problemlərdir.

Valideynlərlə işin ən səmərəli forması sinfin xüsusiyyətlərindən, şagirdlərin yaşından, valideyn kontingentindən asılı olaraq ayda və ya rübdə bir dəfə keçi-

rilən valideyn iclasıdır. Valideynlərlə əməkdaşlıq şagirdin şəxsi keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmağa, onların təlim-tərbiyəsinin səmərəli təşkilinə kömək edir. Mədəni, yüksək əxlaqlı, yaradıcı və sosial cəhətdən yetkin bir insan yetişdirmək üçün müəllim və valideynlərin müttəfiq kimi çıxış etmələri, öz xeyirxahlığını, təcrübəsini, biliklərini uşaqlarla bölüşmələri zəruridir. Ona görə də sinif rəhbəri uşaq kollektivi ilə işləyərkən, ilk növbədə, şagirdlərin valideynləri ilə əməkdaşlıq etməli və ünsiyyət qurmalıdır. Bu baxımdan, valideynlərin uşaqların təlim-tərbiyə problemləri ilə bağlı ciddi və məqsədyönlü şəkildə maarifləndirilmələri çox əlverişlidir. Valideynlərin maarifləndirilməsi şagirdlərin təlim-tərbiyə işlərində səmərəli nəticələr əldə etmələrinə səbəb olur.

Müəllim, şagirdlər və valideynlərin birgə fəaliyyəti sinfin təhsil sisteminin unikal modelini hazırlamağa imkan verir. Sinfin tərbiyə sistemində əsas məsələ müvafiq mənəvi-psixoloji ab-havanın, yaradıcı mühitin, xeyirxah münasibətlərin yaradılmasıdır. Bütün bunlar hər bir şagirdin, bütövlükdə kollektiv münasibətlərin inkişafına, həyat mövqeyinin, həyata münasibətin formalaşmasına kömək edir.

V.A.Suxomlinski vaxtilə yazmışdı: "Qoy uşaq şagird olarkən dünən nə isə, bu gün də onu davam etdirsin. Qoy yeniliklər onun həyatında tədricən özünü göstərsin və təəssürat seli ilə heyrətləndirməsin" [Sukhomlinskiy V.A., 1972]. Bu arzu indi yalnız peşəkar pedaqoqların deyil, həm də valideynlərin böyük bir qisminin arzuları ilə üst-üstə düşür.

Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması və inkişafı üçün onun ailədə özünü sakit, açıq, emosional olaraq azad, müdafiə olunmuş hiss etməsi çox vacibdir, çünki ailə tərbiyəsi gündəlik həyatın pedaqogikasıdır, davam edən təcrübədir, yaradıcılıqdır. Ailə pedaqogikası gündəlik həyatda insan şəxsiyyətinin formalaşmasını həyata keçirir. Ailə ilə məktəbin birgə işi bu nəcib məqsədin yerinə yetirilməsinə yalnız kömək edir. Bunun üçün aşağıda göstərilən iş formalarından istifadə olunması vacibdir:

1) Valideynlərlə iş iki istiqamətdə aparılır – valideynlərin psixoloji və pedaqoji biliklərinin artırılması və onların təhsil prosesinə cəlb edilməsi.

2) Əməkdaşlıq ideyası bütün işlərdə aydın şəkildə həyata keçirilir, uşaqların həyatının zənginləşməsinə töhfələr verir, uşaq kollektivində əlverişli mənəvi-psixoloji mühitin formalaşmasına kömək edir, müəllim – şagird, müəllim – valideyn, şagird – valideyn münasibətlərini möhkəmləndirir və inkişaf etdirir.

3) Müəllimin riayət etdiyi əsas dəyərlər bunlardır: təhsil, məqsədyönlülük, demokratiya, zəka, müsbət davranış, qanunlara əməl etmək.

Valideynlərdən ibarət təşəbbüs qrupu tədris prosesində müxtəlif yardımlar göstərir. Bütün sinif kollektiv şəkildə məktəb tərəfindən keçirilən bütün bayramlarda və xeyriyyə tədbirlərində iştirak edir. Bundan əlavə, aşağıdakı iş formaları

tətbiq olunur:

a) konfranslar (uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı biliklərin genişləndirilməsi, dərinləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsini təmin edir);

b) məktəbin tərbiyə işi sistemində valideyn konfransları (ümummək tə b, sinif) (Valideyn konfranslarında uşaqların fəal üzvlərinə çevriləcəyi cəmiyyətin aktual problemləri müzakirə olunur. Valideyn-uşaq münaqişələri və onlardan çıxış yolları, narkomaniya, hüquqi maarifləndirmə, ailədə cinsi maarifləndirmə – bunlar valideyn konfranslarının mövzularıdır).

4)Valideyn konfransları psixoloq, sosial pedaqoq və tibb işçisinin iştirakı ilə keçirilir. Onların vəzifəsi problemlərlə bağlı sosioloji, psixoloji tədqiqatlar aparmaq, onların nəticələri ilə konfrans iştirakçılarını tanış etməkdir. Bu konfransda müxtəlif mövzularda söhbətlərin, məsələn, "Yeniyetməlik və onun xüsusiyyətləri", "Yeniyetməlik dövrünün mümkün böhranları (psixoloji)", "Uşağınıza "yox" deməyi öyrədin" və s. aparılması məsləhətdir. Həmçinin yeniyetmələr arasında hüquq pozuntuları, onların qarşısının alınması ilə bağlı məlumatlar verilir, söhbətlər aparılır. Valideynlərin özlərinin də bu konfransların fəal iştirakçısı olmaları lazımdır. Onların problemin təhlilini öz təcrübələri nöqteyi-nəzərindən hazırlamaları əsas məsələlərdəndir. Konfransın səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müəyyən qərarlar qəbul edilir və ya qeyd olunan problemlə bağlı fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

5) Açıq dərslər (məqsəd valideynləri müəyyən fənn üzrə yeni proqramlar, tədris metodları və müəllimlərin tələbləri ilə tanış etməkdir). Problemlərin qarşısını almaq üçün valideynlər imtahana hazırlıq zamanı dərslərdə iştirak etməli və müəllimlər onları testlərin nəticələri ilə tanış etməlidirlər. Belə dərslər valideynlərin təlim fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini bilməmələri, yaxud başa düşməmələri nəticəsində yaranan bir çox münaqişələrin qarşısını alır.

6) Fərdi tematik məsləhətləşmələr (məktəb işləri və uşağın davranışı, problemləri haqqında real təsəvvür yaradan məlumat mübadiləsi). Fərdi məsləhətləşmələr sinif rəhbəri ilə ailə arasında qarşılıqlı əlaqənin ən mühüm formalarından biridir. Bu, müəllimin yeni mövzunu izah etdiyi zaman, xüsusilə lazımdır. Valideynlərin narahatlığını, övladı haqqında danışmaq qorxusunu aradan qaldırmaq üçün onlarla fərdi məsləhətləşmələr – müsahibələr aparmaq lazımdır. Məsləhətləşmələrə hazırlaşarkən cavabları sinifdə tərbiyə işinin planlaşdırılmasına kömək edən bir sıra suallar əsasında müəyyən etmək məqsədəuyğundur. Fərdi məsləhətləşmələr araşdırma xarakterli olmalı və valideynlərlə müəllim arasında əlaqə yaratmağa kömək etməlidir. Sinif müəllimi valideynlərə qeyri-rəsmi şəraitdə müəllimə təqdim etmək istədikləri hər şeyi söyləmək və uşaqla peşəkar iş aparmaq üçün aşağıdakı vacib məlumatları tapmaq imkanı verməlidir:

– uşağın sağlamlıq vəziyyəti haqqında məlumat;

– uşağın maraq və istəkləri;
– uşağın ailə ilə ünsiyyətində olan əsas çətinliklər;
– uşağın davranış reaksiyaları;
– uşağın xarakter xüsusiyyətləri;
– uşağın öyrənmə motivasiyası;
– ailənin mənəvi dəyərləri.

7) Ailəyə baş çəkmək (müəllimin valideynlərlə fərdi işi, ailənin məişət şəraiti ilə tanış olması, uşağın davranışı və əməksevərliyi ilə bağlı müşahidə gündəliyinin aparılması.)

8) Valideyn oxularının təşkil olunması valideynlərlə işin çox maraqlı formasıdır. Bu, valideynlərə yalnız müəllimlərin mühazirələrini dinləmək deyil, həm də problemə dair ədəbiyyatı öyrənmək və onun müzakirəsində iştirak etmək imkanı verir. Valideyn oxularını belə təşkil etmək mümkündür: dərs ilinin əvvəlində keçirilən ilk iclasda valideynlər onları daha çox narahat edən uşaqların təlim-tərbiyəsi, psixologiyası məsələlərini müəyyənləşdirirlər, məsələn, "Yeniyetmənin cinsi tərbiyəsi", "Uşağın yaddaş problemləri", "Yaddaşı necə inkişaf etdirmək olar?" və s.

Sinif rəhbəri məlumat toplayır və təhlil edir. Valideynlərin suallarına cavab ala biləcəkləri ədəbiyyatlar seçilir. Onlar tövsiyə olunan ədəbiyyatları oxuyur və sonra valideyn oxularında kitablardan aldıqları məlumatlardan istifadə edirlər. Valideyn mütaliələrinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, valideynlər əsəri təhlil edərkən problemlə bağlı öz anlayışlarını ifadə etməli və onun həllinə yanaşmalarını dəyişməlidirlər. Həm ənənəvi, həm də qeyri-ənənəvi üsullar, sinif rəhbəri ilə valideynlər arasında qarşılıqlı əlaqə formaları, qarşıya bir ümumi məqsəd qoyur – gənc nəsli xoşbəxt etmək, müasir mədəni həyata daxil olmaq.

9) Valideyn iclasları. Sinif valideyn iclasları rübdə bir dəfə keçirilir, zəruri hallarda daha tez-tez keçirilə bilər. Mövzular sinifdə tərbiyə işinin vəzifələrinin müzakirəsi, tərbiyə işinin planlaşdırılması, ailə ilə məktəb arasında sıx əməkdaşlıq yollarının müəyyən edilməsi, aktual pedaqoji problemlərin nəzərdən keçirilməsi və s. ola bilər.

Valideynlərlə aparılan işlərdə, ilk növbədə, məktəblilərin dərslərini hazırlamaları üçün evdə zəruri şəraitin yaradılması, habelə ailədə onların davranışlarına və gün rejiminə riayət edilməsinə diqqət yetirilməlidir.Bəzən valideynlər şagirdlərin texniki yaradıcılıq sahəsində tələbatlarının ödənilməsinə lazımi diqqət yetirmir, iş guşələrinin yaradılmasında onlara kömək etmirlər. Bütün bunlar, təbii ki, valideynlərlə müvafiq işin aparılmasını tələb edir.

Müəllim valideynlərlə birlikdə uşaqların təlim-tərbiyəsində, davranışında olan çatışmazlıqların səbəblərini təhlil edir, onların aradan qaldırılması yollarını göstərir. "Valideynlərlə fərdi iş çox vacibdir. Müəllimlər fərdi yardım göstərmək-

də və valideynlərə təsir göstərməkdə lazımi pedaqoji taktikalardan istifadə etməlidirlər" [Kulikova T.A.,1999].

Məktəblə ailənin ünsiyyət formalarından biri də şagirdlərlə sinifdənkənar tərbiyə işinin aparılmasında valideynlərin köməyinin təşkil olunmasıdır. Məktəbdə valideynlərin maarifləndirici fəaliyyəti şagirdlərlə söhbətlər, təqdimatlar və müzakirələr şəklində həyata keçirilir. Onlar məktəbliləri elm və texnikanın inkişafı, insanların istehsalat uğurları ilə tanış etməyə çalışırlar. Bu çıxışların mövzuları tibb, incəsənət məsələləri, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığından bəhs edən hekayələrdən və s. götürülür.

Ailə uşağın ilkin sosiallaşmasını həyata keçirir. Uşaqlarla valideynlər arasında fiziki, emosional və sosial-psixoloji ünsiyyət, əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. "Ailədə uşağın şəxsiyyətinin inkişafına fərdi yanaşma reallığa çevrilir. Yaşlıların uşağa həssas və diqqətli münasibəti bizə onun qabiliyyətlərini dərhal müəyyən etməyə, maraq və meyillərini dəstəkləməyə imkan verir" [Mudrik A., 2001].

Valideyn iclasları onların maarifləndirilməsi işini həyata keçirir. Valideyn iclaslarında sinfin və valideyn kollektivinin həyatındakı problemlər, şagirdlərin təlim nailiyyətləri müzakirə olunur. Valideynlərlə görüş uşağın əldə etdiyi uğuru nümayiş etdirmək üçün bir fürsətdir. İclasda söhbət şagirdlərin qiymətlərindən deyil, biliklərin keyfiyyətindən, idrak və mənəvi motivasiyaya uyğun gələn intellektual səylərin dərəcəsindən getməlidir. İclasda müxtəlif mövzularda söhbətlər aparmaq lazımdır. Bunlara misal olaraq "Bu gün bizim hansı nailiyyətlərimiz var?", "Yeniyetmələrə peşə seçimində kömək göstərilməsi" və s. göstərmək olar.

Hər bir şagirdin nailiyyətlərinin toplandığı portfolio var ki, şagirdin fəaliyyəti haqqında bütün məlumatlar burada öz əksini tapır. Valideynlərlə təşkil olunan iclas və toplantılarda şagirdlərin əl işlərindən, onların təlim-tərbiyə və dərsdənkənar fəaliyyətlərində əldə etdikləri nailiyyətlərdən ibarət sərgilər də hazırlanır.

Bəzi valideynlər yalnız dərslərdə deyil, həm də məktəb tədbirlərində fəal iştirak edirlər. Bu tədbirlərə bayram şənliklərini, konsertləri, 8 Mart – Beynəlxalq Qadınlar Gününə həsr olunmuş "Analar hər şey edə bilər" müsabiqəsini, ekskursiyaları və s. daxil etmək olar. Valideynlər bu tədbirlərdə, xüsusən də görməli yerlərə səyahət və ekskursiyaların təşkilində fəal iştirak edirlər.

İdman tədbirlərinin keçirilməsində də valideynlərin iştirakı məqsədəuyğundur. İdman tədbirlərinə "Maneələr yolu", "Sağlamlıq günləri", "Ata, ana, mən – biz idman ailəsiyik!", estafet yarışları və s. aiddir. Valideynlərin fəal iştirakı ilə fənn həftələrinin, "İlin şagirdi" müsabiqəsinin keçirilməsi də məqsədə müvafiqdir. Bütün bunlar valideynlərin öz övladlarını daha yaxından tanımalarına, onların maraqlarının, istedadlarının bilinməyən tərəflərini kəşf etmələrinə imkan verir.

Valideynlərin köməyi ilə sinif rəhbərinin məktəbdənkənar işlərin məzmununu daha da genişləndirməsi, valideynlərin iştirakı ilə konfransların keçirilməsi də mümkündür. Valideyn iclaslarının təşkil olunmasında aşağıda göstərilən tövsiyələrə əməl olunması vacib məsələlərdəndir:

– valideyn iclaslarında valideynlər maarifləndirilməlidirlər, onlara uşaqlarının səhvləri, uğursuzluqları və ya uğurları haqqında danışılmamalıdır;

– iclasın mövzusu uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır;

– görüşlərin mövzuları həm nəzəri, həm də praktik aspektdə olmalıdır: vəziyyətin təhlili, təlimlər, müzakirələr və s.;

– iclasda şagirdlərin şəxsiyyəti müzakirə olunmamalıdır.

Valideynlərin maarifləndirilməsi üçün, əsasən aşağıdakı mövzular ətrafında müzakirələr aparılmalıdır: "Uşaq oxumaq istəmirsə, ona necə kömək etmək olar?","Uşağın yaddaşı zəifdirsə, onu necə inkişaf etdirmək olar?", "Uşaqların təhsilində ortaya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yolları", "Uşağı cəzalandırmaq olarmı? Cəza necə olmalıdır?", "Uşaqlarda utancaqlıq problemi və onun aradan qaldırılması yolları", "Ailədə kobudluq və anlaşılmazlıq problemləri", "Ailədə istedadlı uşaq var", "Uşaqlar və onların dostları", "Uşaqla ünsiyyət problemləri".

Valideyn iclası sinif rəhbərinin şagirdin ailəsi ilə işinin ən mühüm forması, tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılması vasitəsidir. Aşağıdakı istiqamətlər üzrə valideyn iclaslarının keçirilməsi məsləhətdir:

– təşkilati fəaliyyət;

– məlumat və təhsil fəaliyyəti;

– yaradıcı istiqamət;

– sağlam ailə, sağlam həyat tərzinin təbliği.

Uşaqlar həyatda bunları öyrənirlər:

– uşaq tolerantlıq şəraitində böyüyərsə, başqalarını başa düşməyi öyrənir;

– uşaq tərifənirsə, o, nəcib olmağı öyrənir;

– uşaq təhlükəsiz şəraitdə böyüyərsə, insanlara inanmağı öyrənir;

– uşaq hamı tərəfindən dəstəklənirsə, özünə dəyər verməyi öyrənir;

– uşaq anlayış və dostluq şəraitində yaşayırsa, hörmət etməyi, sevməyi öyrənir.

Təhsil səviyyəsi yüksək olan müəssisələrdə valideynlərin məktəb həyatında iştirakı daha mənalı və fəal olur, çünki keyfiyyətli təhsil valideynlərin təhsil müəssisəsinə inamını artırır, onlarda təhsil xidmətlərinə olan tələblərin həyata keçirilməsinə inam yaranır.

Təhsil müəssisələri şəraitində ailələrin təhsil səviyyəsi, sosial vəziyyəti, maddi rifahı baxımından diferensiallaşdırılması istiqamətində yaranan tendensiya məktəbdə təhsil prosesinin inkişafına dəstəkdir, çünki valideynlərin kifayət qədər

yüksək təhsil səviyyəsi onları məktəbdə təhsil sisteminin inkişafına cəlb etməyə imkan verir.

Beləliklə, sinif rəhbərinin vəzifəsi valideynləri uşaqların inkişafı üçün təhsil prosesinə cəlb etmək və prosesdə fəal iştirak etmələrinə şərait yaratmaqdır. Bunun üçün vahid təhsil məkanı – valideyn-uşaq-müəllim üçbucağı yaradılmalı və təhsil prosesinin iştirakçıları kimi valideynlərin iştirakı daha da fəallaşdırılmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Deyilənləri ümumiləşdirdikdən sonra belə nəticə hasil olur ki, cəmiyyətin sağlam şəkildə formalaşması və inkişaf etməsi ailədən başlayır. Uşağın inkişafında, şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynin övladına olan münasibət müxtəlif ailə modellərində özünü göstərir. Bu baxımdan, ailə və məktəb, uşağın maraqlarına uyğun olaraq, onun təhsili və inkişafı üçün məsuliyyəti bölüşməlidir.

Məktəb-ailə münasibətlərinin əlaqələndirilməsi sahəsində aparılan işlər sırasında mühazirələr, "açıq qapı" günləri, disputlar və s. tədbirlər də mühüm rol oynayır. Valideynlər daim təlim-tərbiyə prosesində iştirak etməli, övladlarının parlaq gələcəyi naminə məktəblə müntəzəm əlaqə saxlamalıdırlar. Onlar məktəbin ictimai həyatında, onun idarəetmə işlərində iştirak etməklə problemlərlə yaxından tanış olur və bu problemlərin həllində maraqlı tərəf kimi iştirak etməyə çalışırlar.

Məktəbə qəbul olunmuş şagird onu narahat edən bir sıra problemlərlə qarşılaşmalı olur. O, artıq məktəbəqədər dövrdə olduğu kimi davranmamalıdır. Şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş qaydalara əməl etməli, tənəffüslərdə həmişə sinfə vaxtında daxil olub, vaxtında çıxmalı, dərsdə sakit oturmalı, dərs zamanı sinifdən çıxanda və ya sinfə daxil olanda müəllimdən icazə almalı, müəllimlərin tələb və göstərişlərini yerinə yetirməlidir. Bu yaş dövründə uşağın ünsiyyət sahəsi genişlənir. O, müəllimləri və həmyaşıdları ilə ünsiyyətə girməli olur. Bu dövrdə müəllim şagirdin nüfuz obyektinə çevrilir.

Müəllim də bilməlidir ki, onun sinifdə gördüyü iş valideynlərin fəal iştirakı olmadan yüksək nəticə verməyə bilər. Bu işə ibtidai siniflərdən başlamaq vacibdir, çünki uşağın məktəbdə təhsil aldığı ilk vaxtlardan valideynlərlə aktiv iş şəraitində sağlam və tam hüquqlu bir insan kimi formalaşması, inkişafı üçün yeni biliklər əldə etmək ehtiyacını dərk etməyə imkan verir. Bu gün təhsil sistemi o qədər sürətlə dəyişir ki, valideynlər çox vaxt bu dəyişikliklər haqqında kifayət qədər təsəvvürə malik olmurlar. Tədris fəaliyyətində əsas diqqəti müəllimin öz məktəb təcrübələrinə yönəldirlər ki, bu da əksər hallarda müasir tələblərdən geri qalır. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün müəllim təhsil prosesini valideynlər üçün

mümkün qədər açıq, məlumatlı və əlçatan etməlidir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, valideynlərlə müəllim arasında qarşılıqlı anlaşma yaranarsa, valideynlər məktəblə və müəllimlə fəal əməkdaşlığa can atmağa başlayırlar. Ailədə uşaqların tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün valideynlər məktəblə sıx əlaqə saxlamalı, pedaqoqlardan vaxtında lazımi məsləhətləri almalıdırlar.

Məqalənin aktuallığı. Kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında ailə ilə məktəbin birgə işi müasir dövrdə pedaqogikanın aktual problemlərindən biridir. Məktəb–ailə münasibətlərinin əlaqələndirilməsi məqalədə əsas problemlərdən biri kimi təhlil olunur.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, yeni təhsil paradiqmalarından biri olan valideynlərin təhsili problemini təhsil prosesinin subyekti elan edib. Bu isə onların da öz övladlarının təhsil və tərbiyəsinin keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşımaları mənasına gəlir və bu işə ibtidai siniflərdən başlamaq lazım gəldiyini təsdiq edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinif müəllimləri, bu sahə üzrə təhsil alan magistrlar, bakalavrlar, tədqiqatçılar bəhrələnə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). “Azərbaycan müəllimi”, 25 oktyabr, № 41.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1997). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 31 iyul, № 1.
3. Kərimov Y. (2002). Uşaq məktəbə gedir. Bakı, “Nağıl evi”, 144 s.
4. Kərimov Y. (2010). Şəxsiyyətin tamlığı. “Elmi əsərlər”, № 4, səh. 20.
5. Mursaqulova R., Rüstəmova N. (2012). Məktəbəqədər pedaqogika: Dərslik. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 163 səh.
6. Golovey L.A. (2016). Psikhologiya razvitiya i vozrastnaya psikhologiya. Uchebnik i praktikum dlya prikladnogo bakalavriata. M.: “Yurayt”, 642 s.
7. Sukhomlinskiy B.A. (1972). Serdtse otdayu detyam. Kiyev: Radyanska shkola. 214s.
8. Kulikova T.A. (1999). Semeynaya pedagogika i domashnyeye vospitaniye. M.: Izdatelskiy tsentr “Akademiya”, s.104.
9. Mudrik A.V. (2001). Obsheniye v protsesse vospitaniya: uchebn.posobiye. M.: Pedagogicheskoye obshestvo Rossiya, 320 s.

TECHNIQUE AND METHODOLOGY OF PEDAGOGICAL SUPPORT SHOWN IN THE PROCESS OF EDUCATION OF TALENTED CHILDREN

Seyyub Asadov

Shirvan city, history teacher of secondary school No. 11
named after T.Bagirov
E-mail: seyyub1967@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-8010-1737

Abstract. The article examines the analysis of existing techniques and methods for identifying and supporting gifted children, the need for further develop ment, and the possible future steps to be taken in the direction of individua lization of education. Recently, there has been a particularly acute need fortrai ning, training, and development of talented people in society. Talented children are the intellectual capital of our country. When thoroughly rese arching the problem, it became clear that "talent" is a systemic concept, therefore identifica tion, development, and education of gifted children is a complicated process. The upbringing, development, and education of gifted children are the result of the influence of various social factors, family, school, and peer groups on the child.

Keywords: talent, types of talent, child upbringing, pedagogical support, pedagogical technologies, pedagogical approach, analysis of methods, indivi dualization in education, childhood, youth and adulthood periods, society and infusion, social experience and socialization, creativity, and microenvironment.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.63
To cite this article: Asadov S. (2023). Technique and methodology of pedagogical support shown in the process of education of talented children. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 245, Issue IV, pp. 63-77.
Article history: received – 03.10.2023; accepted – 17.11.2023.

İSTEDADLI UŞAQLARIN ERKƏN AŞKARA ÇIXARILMASI VƏ TƏLİM-TƏRBİYƏ İŞİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Seyyub Əsədov

Şirvan şəhəri, T.Bağırov adına 11 №-li tam
orta məktəbin tarix müəllimi
E-mail: seyyub1967@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-8010-1737

Annotasiya. Məqalədə istedadlı uşaqların aşkar olunması və dəstəklənməsi üçün mövcud texnika və metodların təhlili, gələcək inkişafın zəruriliyi və təhsilin fərdiləşdirilməsi istiqamətində atılacaq mümkün addımlar haqqında təhlillər aparılır. Son zamanlar cəmiyyətdə istedadlı uşaqların yetişdirilməsinə, təliminə və inkişafına xüsusi ehtiyac yaranıb. İstedadlı uşaqlar ölkəmizin intellektual kapitalıdır. Problemi tədqiq edərkən məlum oldu ki, "istedad" sistemli anlayışdır, ona görə də istedadlı uşaqların müəyyən edilməsi, onlarla işin təşkili mürəkkəb prosesdir. İstedadlı uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsilində onlara müxtəlif sosial amillərin, ailə, məktəb və həmyaşıdlar qrupunun təsiri böyükdür.

Açar sözlər: istedad, istedadın növləri, pedaqoji yanaşma, təhsildə fərdiləşdirmə, cəmiyyət və infuziya, sosial təcrübə və sosiallaşma, yaradıcılıq və mikromühit.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.63
Məqaləyə istinad: Əsədov S. (2023). İstedadlı uşaqların erkən aşkara çıxarılması və təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi yolları. *«Məktəbəqədər və ibtidai təhsil»*, № 4 (245), səh. 63-77.
Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.10.2023; qəbul edilib – 17.11.2023.

Giriş / Introduction

Müasir pedaqogikanın ən mühüm vəzifələrindən biri istedadlı uşaqların erkən aşkara çıxarılması, dəstəklənməsi, tədris və inkişafı prosesinin təşkilidir. Həyat dinamikasının sürətlənməsi, cəmiyyətin insan potensialının, onun inkişafının əsas resursu kimi dərk edilməsi, emosional və informasiya yükünün artması, insanın fəal, yaradıcı şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişaf etməsini tələb edir. Bu sahədə göstərilən intellektual səylər, təhsilə verilən tələblər və fərdin sosial məsuliyyəti – bütün bunlar istedadlı uşaqlarla işləməyin aktuallığının dərk olunmasına kömək edir.

İstedadlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında onlarla aparılan psixoloji-pedaqoji iş mühüm yer tutur. Bu sahədə ortaya çıxan ən ciddi problemlər bunlardır:

– istedadlı uşaqların fərdi, psixoloji xüsusiyyətləri ilə məktəbəqədər, ibtidai və orta təhsil pillələrində onların qarşısına qoyulan tələblər, qaydalar və standartlar arasındakı uyğunsuzluq problemi;

– istedadlı uşaqların öz həmyaşıdları ilə ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə problemləri;

– istedadlı uşaqları aşkara çıxaran müəllimlərin, valideynlərin kifayət qədər psixoloji-pedaqoji səriştəliliyinin olmaması problemi.

Tədqiqatın məqsədi istedadlı uşaqların təhsilinə psixoloji-pedaqoji dəstəyin həyata keçirilməsinin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, məzmun və metodikasını müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın obyektini istedadlı uşaqların tərbiyə prosesi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti istedadlı uşaqlarla psixoloji-pedaqoji işin aparılması sistemidir.

Tədqiqatın özündə ehtiva etdiyi məqsədlərdən biri də istedadlı uşaqların tərbiyəsinə psixoloji-pedaqoji dəstək olmaqdır ki, bu da aşağıdakı hallarda effektiv olacaqdır:

– istedadlılığın elmi cəhətdən əsaslandırılmış meyarlarına əsasən üç komponentin təlim, tərbiyə və inkişaf kontekstində uşaqların istedadına kompleks yanaşılmalıdır;

– uşaqların inkişaf dövrünün müxtəlif mərhələlərində onların istedadının dərin, obyektiv diaqnostikası və geniş istifadəsi nəzərdə tutulur;

– istedadlı uşaqların təhsilinin təşkilinin əsas prinsipləri tətbiq edilir;

– istedadlı uşaqların tərbiyəsi, təlimi və inkişafının didaktik və psixoloji-pedaqoji əsasları aşkar olunur;

– istedadlı uşaqların inkişafının əsas şərti fərdi yönümlü pedaqoji texno-

logiyaları həyata keçirən şəxsiyyətyönümlü təhsil prosesi həyata keçirilməsidir.

Tədqiqat üsulları aşağıdakılardan ibarətdir:

1) nəzəri üsullar – istedadlı uşaqların müəyyən edilməsi, tərbiyəsi və inkişafı üzrə psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın təhlili;

2) praktik üsullar – pedaqoji müşahidə.

Tədqiqatın elmi aktuallığı özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

– istedadlı uşaqların psixoloji-pedaqoji təminatının, təhsilinin nəzəri və metodik əsaslarının müəyyən edilməsi;

– "istedadlılıq", "uşaq istedadı", "uşaq istedadının əlamətləri", "istedadlılığın ilkin şərtləri", "əqli istedadlılıq" anlayışlarının mahiyyətinin açılması;

– istedad probleminə dair elmi baxışlar sisteminin tədqiq edilməsi, qeyd olunan mövzunun cari vəziyyəti və aktuallığı;

– istedadlı uşaqların tərbiyəsinin psixoloji-pedaqoji təminatı üçün şəraitin məcmusu, fərdin özünütəyinatını təmin edən vasitələr sistemi kimi müəyyən edilməsi.

İstedadlı uşaqların təlim-tərbiyəsi və inkişafı üçün mühüm olan əsaslar aşağıdakılardır:

– istedadlı uşaqların aşkara çıxarılması, onların istedadlılığının elmi meyarlarla təsdiq olunması;

– şagirdlərin idrak üslublarının nəzərə alınacağı təlim prosesinin elmi əsaslarının fərdiləşdirilməsi;

– şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, yorğunluğun qarşısının alınması sisteminin dəyişkənliyi;

– şagirdlərin idrak fəaliyyətinə münasibətdə mövqenin aktivləşdirilməsi yolu ilə onların özünütəşkiletmə bacarıqlarının və fərdi öyrənmə tərzlərinin formalaşdırılması;

– şagirdlərin "mən" konsepsiyasının optimallaşdırılması, tərbiyəvi təsirlərin təşkili yolu ilə yetkin, fəal yaradıcı şəxsiyyətin formalaşdırılması;

– bütün subyektlərin fəaliyyətinə psixoloji dəstək komponentinin pedaqoji prosesə daxil edilməsi [Kholodnaya M.A., 2002].

Məqsəd və fərziyyələr əsasında aşağıdakı tədqiqat tapşırıqları tərtib edilmişdir:

1) psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatların nəzəri təhlilindən istifadə edərək istedad probleminə kompleks yanaşmalarının mahiyyətini müəyyən etmək, tədqiqat probleminin konseptual şəkildə və kateqoriyalar əsasında aparılması, uşaq istedadının keyfiyyətcə orijinallığını, elmi-tədqiqat işinin səmərəlilik səviyyəsini müəyyən etmək, bir sözlə – istedadlı uşaqların müəyyən edilməsi üçün meyarlar hazırlamaq;

2) istedadlı uşaqların təhsilinin təşkili prosesinin prinsiplərini xarakterizə

etmək, onların müəyyənləşdirilməsinin tətbiqi və nəzəri aspektlərini formalaşdırmaq;

3) Azərbaycanın təhsil müəssisələrində istedadlı uşaqlarla pedaqoji işin xüsusiyyətlərini formalaşdırmaq [Əsədov S., 2021].

Əsas hissə / Main part

Son illərdə Azərbaycanın təhsil sistemində bir çox islahatlar aparılır, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü inkişafına diqqət artırılır. Müəllimin vəzifəsi şagirdlər tərəfindən materialın öyrənilməsini stimullaşdırmaq, onları fəal iştirakçı kimi təlim prosesinə cəlb etməkdən ibarətdir. Şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı, onlarda bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması tədris məqsədlərindən biri və mənimsəmənin zəruri ilkin şərtidir. Təlim-tərbiyə prosesi kütləvi xarakter daşısa da, bu prosesdə müxtəlif metodiki iş sistemlərindən istifadə edilir, lakin bu günə qədər müəyyən problemlər hələ də öz həlli yolunu tapmamışdır. Bu problemlər aşağıdakılardan ibarətdir:

– ümumtəhsil sistemində cəmiyyətin dəyişən tələbləri əsasında savadlı, yaradıcı və yüksək intellektə malik gənclərin yetişdirilməsində müəyyən çətinliklərin qalması;

– təhsil müəssisələrində tədris prosesinin kütləviliyi ilə yanaşı, şagirdlərin fərdi xarakter xüsusiyyətlərinin tam nəzərə alınmaması;

– böyüklər tərəfindən uşaqların maraqlarına kifayət qədər diqqət yetirilməməsi.

"İstedad" anlayışı. Bu anlayış pedaqoji deyil, daha çox psixoloji məfhum kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, *istedad* anlayışının mənası XX əsrdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dünya psixologiya elmində bu anlayış *qabiliyyət psixologiyası* kimi işlənib hazırlanmışdır. S.L.Rubinşteyn və B.M.Teplovun əsərlərində *qabiliyyət və istedad* anlayışları vahid əsasda – fəaliyyətin uğurunda təsnif edilmişdir:

– insanın fəaliyyət prosesində onun meyilləri əsasında formalaşan qabiliyyətlər;

– bir insanı digərindən fərqləndirən və onun həyatının uğurunu şərtləndirən fərdi psixoloji xüsusiyyətlər;

– xüsusi istedadlılıq – müəyyən fəaliyyət sahəsində uğur əldə etmək imkanı yaradan qabiliyyətlərin keyfiyyətcə özünəməxsus birləşməsi;

– ümumi istedadlılıq – geniş spektrli fəaliyyət üçün fitri qabiliyyət [*https://psychojournal.ru/psychologists/2015-rubinshteyn-s-l-vydayuschiysya-sovetskiy-psiholog-i-filosof. html*].

Rus psixoloqu V.D.Şadrikov istedadlılığı "insan fəaliyyətində qabiliyyətlərin

vahid təzahürü, fəaliyyətə inteqrasiya olunmuş qabiliyyətlər toplusunun ümumi xassəsi" kimi xarakterizə etmişdir [Shadrikov V.D., 1983]. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər *istedadlılıq* anlayışı yalnız qeyri-standart nailiyyətləri ilə seçilən görkəmli şəxsiyyətlərə aid edilirdi. Daha sonralar bu anlayış öyrənmədəki qeyri-adi uğurlara istinad edilərək uşaqlara da tətbiq olunmağa başladı. Müasir elmi mənbələrin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, "istedad" anlayışı hələ də tamamilə fərqli mənalarda istifadə olunur:

– Müvafiq fəaliyyətdə inkişaf edən və ya inkişafdan qalmış qabiliyyətlərin genetik cəhətdən müəyyən edilmiş komponentidir;

– Xüsusi qabiliyyət, yüksək nəticələr əldə etmək potensialı, bir və ya bir neçə sahədə nümayiş etdirilmiş nailiyyətlərdir;

– "Talant" sözündən gələn bu anlayış "inkişaf üçün xüsusilə əlverişli olan daxili ilkin şərtlər" deməkdir;

– Bir insanın digər insanlarla müqayisədə bir və ya bir neçə fəaliyyət növündə daha yüksək (qeyri-adi, görkəmli) nəticələr əldə etmək imkanını təyin edən psixikanın həyat boyu inkişafda olan sistemli keyfiyyətidir.

İstedad və qabiliyyət probleminin dərin təhlili B.M.Teplov tərəfindən aparılmışdır. O, istedadlılığı fəaliyyət uğurunun asılı olduğu qabiliyyətlərin keyfiyyətcə unikal kombinasiyası hesab edərək, qeyd edirdi ki, "ümumi istedaddan geniş mənada, çox geniş fəaliyyət spektri üçün istedad kimi danışmaq olar" [Teplov B.M.,1985]. Eyni zamanda B.M.Teplov qabiliyyətləri olduqca geniş mənada başa düşürdü. Mütəxəssislər ən çox istifadə olunan tərifin əsasını təşkil edən üç empirik xüsusiyyəti təklif edirlər:

1. Qabiliyyətlər bir insanı digərindən fərqləndirən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərdir.
2. Qabiliyyətlər konkret fəaliyyətin, yaxud bir neçə fəaliyyətin uğuruna uyğun olan xüsusiyyətlərdir.
3. Qabiliyyətlər insan tərəfindən artıq formalaşmış bilik, bacarıq və vərdişləri məhdudlaşdırmır. Baxmayaraq ki, onlar bu bilik və bacarıqların mənimsənilməsinin asanlığını, sürətini müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların istedadlılığı bir və ya bir neçə qabiliyyətin yüksək inkişaf səviyyəsi kimi müəyyən edilir və bunun sayəsində uşaqların sosial fəaliyyətlərdə böyük uğurlar əldə etmək imkanları var. Bu, eyni zamanda onu həmyaşıdlarından fərqləndirir. Biz istedadlılığı hər hansı bir qabiliyyətin yüksək inkişaf səviyyəsi kimi başa düşürük. Fikrimizcə, istedadlı uşaqlar kifayət qədər inkişaf etmiş, xüsusi qabiliyyətlərə malik uşaqlardır. İstedad məsələsinə həsr olunmuş psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatlarda yalnız istedadlılığın müxtəlif növlərini fərqləndirmək deyil, həm də onun ümumi strukturunu axtarmaq meyli mövcuddur. İstedadın müəyyən əlamətlərə görə növlərə bölünməsinin tərəfdar-

ları hesab edirlər ki, o, təsnifatın əsasında duran meyarlarla müəyyən edilir. Bu meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- fəaliyyət növü və psixikanın onu təmin edən sferaları;
- istedadın formalaşma dərəcəsi;
- istedadın təzahür formaları;
- müxtəlif fəaliyyətlərdə istedadın təzahürünün genişliyi;
- yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri.

Bu meyarlara görə istedadın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

Cədvəl 1

XX əsrin əvvəllərində C.Spirmen qeyd edirdi ki, uşaqların istedadının əsasını fərd üçün daimi olan, eyni zamanda insanları bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirən xüsusi "zehni enerji" təşkil edir [*https: //ru.wikipedia.org/wiki/Спирмен,_Чарлз_Эдвард*].

Beləliklə, psixoloji-pedaqoji tədqiqatlarda istedad probleminin inkişafı, bizim fikrimizcə, şəxsi iş kimi qəbul edilməməlidir. Bu problem milli təhsil sisteminin fəaliyyətinə aiddir və onun praktik işində formalaşmış nəzəriyyələrə əsaslanmalıdır.

İstedadlı uşaqların məktəb həyatı, onların sosiallaşması problemləri. Sosiallaşma prosesi uşaqların şəxsi keyfiyyətlərini qorumaq və maksimum dərəcədə inkişaf etdirmək üçün təhsilin təsirinin, formalaşma fəaliyyətinin fərdiliyinin davamlı olaraq qorunmasını əhatə edir. Bu, insan şəxsiyyətinin əsas əlamətlərin dən biridir. Uşağın formalaşmasında və inkişafında əsas amil onun şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəsinin ən mühüm tənzimləyicisi, nəsillər arasında davamlılığın həyata keçirilməsi aspektində şəxsiyyətin sosiallaşmasının idarə edilməsinin məqsədyönlü prosesi, təhsilin sosial institutudur. Müasir pedaqogika

elmində vurğulanır ki, insan obyektiv aləmi, məhz fəaliyyətdə mənimsəyir, onun inkişafının dialektikasını dərk edir, keçmişin təcrübəsini miras alır və onu tamamlayaraq cəmiyyəti dəyişdirir. Eyni zamanda, cəmiyyətdə şəxsiyyətin dəyər yönümlü mexanizmləri onun uğurlu sosiallaşmasının müəyyənedici amili kimi fəaliyyət prosesinin ən vacib komponentidir. Şəxsiyyətin sosiallaşması davamlı olaraq, insanın bütün həyatı boyu uyğunlaşma, inteqrasiya, inkişaf, özünüinkişaf və özünütəsdiqetmə proseslərinin bir-biri ilə vəhdəti prosesində həyata keçirilir [*https://obuchalka.org/20190515109375/matematicheskaya-enciklopediya-tom-1-vino gra dov-i-m-1977.html*].

Sosiallaşmanın mərhələləri. İnsan bütün ömrü boyu cəmiyyət tərəfindən təsirə məruz qalır. Bu proses *sosiallaşma* adlanır. Sosiallaşma zamanı insan mövcud normaları qavrayır, özündə bacarıq və vərdişlər formalaşdırır və məxsus olduğu xalqın mədəniyyət daşıyıcısına çevrilir. Sosiallaşma nəticəsində fərd ictimai həyatda layiqli yer tutur. Sosiallaşma yalnız fərdin sosial norma və dəyərləri mənimsəməsində deyil, həm də bu norma və dəyərləri öz münasibət və istiqamətlərinə çevirmək qabiliyyətinin formalaşmasında özünü göstərir.

Mikro mühit

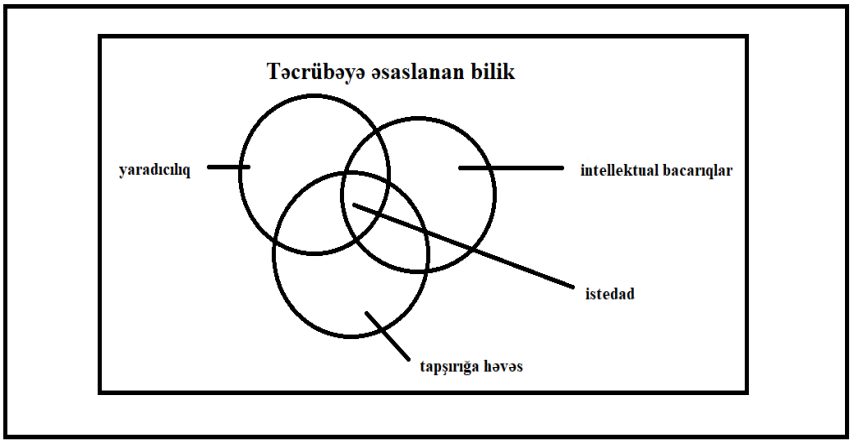

Cədvəl 2

Uşaqlara tərbiyəvi təsir prosesində həyata keçirilən sosiallaşma zamanı aşağıdakı komponentlər əsas götürülür:

1. fiziki mühit amili (tədris binasının arxitekturası, qrupun, sinif otağının və digər binaların məkan xüsusiyyətləri və s.);
2. insan amili (fərdi xüsusiyyətlər, fərdin statusu, fəaliyyəti və s.);
3. təlim proqramları (tədris üslubu, təlimin kooperativ və ya rəqabətə əsas-

lanan formaları, təlim proqramlarının innovativ məzmunu və s.).

İstedadlı uşaqların həyat münasibətləri sisteminin təşkili yolu ilə real sosiallaşma imkanları "şəxsi reallıq" zonasına ötürülür. İstedadlı uşaqların sosiallaşma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə şəxsiyyətyönümlü yanaşma kontekstində hər bir istedadın istiqamətləndirilmiş inkişafı uşaqların sosial təcrübəsinin zənginləşdirilməsi (şəxslərarası və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə, emosional-iradi inkişafın optimallaşdırılması) ilə əlaqələndirilir. Sosiallaşma meyarlarını belə müvafiq göstəricilərə bölmək olar:

1) fənlər üzrə irəliləyiş, o cümlədən fənn olimpiadalarında, konfranslarda, müsabiqələrdə iştirak, ali məktəbə qəbulda uğur qazanmaq və s.;

2) dünyagörüşü potensialının spesifikliyi (oriyentasiyası) (əsas ümumbəşəri dəyərlərin prioritet olması);

3) insanlara hörmətin, inamın və özünəinamın artması.

Uğurlu sosiallaşma bir tərəfdən insanın cəmiyyətə səmərəli adaptasiyasını, digər tərəfdən də cəmiyyətdəki mənfiliklərə müqavimət göstərmək, özünü inkişaf etdirmək, müəyyən dərəcədə özünü təsdiq etmək bacarıqlarını nəzərdə tutur [*https://prepod.nspu.ru/mod/page/view.php?id=35012*].

İstedadlı uşaqlarla işin əsas istiqamətləri. İstedadlı uşaqlarla aparılan pedaqoji fəaliyyətdə bir sıra vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır:

– istedadlı uşaqların məqsədyönlü şəkildə müəyyən edilməsi və seçilməsi sisteminin yaradılması;

– məlumat bankının yaradılması və saxlanması yolu ilə hər bir uşağın istedadının inkişafının izlənilməsi;

– istedadlı uşaqların intellektual, yaradıcı, əxlaqi və fiziki inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

– istedadlı uşaqlarla iş prosesində yeni təhsil məzmununun, innovativ texnologiyaların hazırlanması və mərhələli şəkildə tətbiqi;

– istedadlı uşaqların tədqiqat, axtarış və təlim fəaliyyəti prosesində şəxsi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması;

– istedadlı uşağın sosial cəhətdən adaptasiya olunmuş və sosial məsuliyyətli şəxs kimi sərbəst inkişaf etməsi, formalaşması üçün şəraitin yaradılması.

Beləliklə, müəyyən etdiyimiz məqsədləri üç əsas vəzifədə qruplaşdırmaq olar:

– şəxsiyyətin inkişafına töhfə vermək;

– fərdi nailiyyətləri mümkün qədər tez, maksimum səviyyəyə çatdırmaq;

– istedadlı uşağı ruhlandıraraq, onu sosial inkişafa təşviq etmək.

İstedadlı uşaq fenomeninin psixoloji və pedaqoji cəhətdən dərk edilməsi problemi pedaqogika elmində çox uzun bir tarixə malikdir və təbiətin, məzmun strukturunun, fəaliyyət prinsiplərinin, diaqnostika və psixoloji-pedaqoji prinsip-

lərin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir [*https://multiurok.ru/files/razviti-ie-sistiemy-poddierzhki-i-soprovozhdieniia-.html*].

İstedadın növləri arasında *intellektual istedad* xüsusi yer tutur. İstedad anlayışının mürəkkəbliyi və çoxistiqamətli olması onun tərifi üçün meyarlar hazırlamağı çətinləşdirir. "Məlumatların ümumiləşdirilməsi bunu deməyə əsas verir ki, əksər hallarda şagirdlərin istedadlılıq meyarları zehni inkişaf əmsalı, inkişaf etmiş yaradıcı təfəkkür, yüksək akademik göstəricilər, ümumi qabiliyyətlərin yüksək inkişaf səviyyəsi kimi qəbul edilir. Son iki onillikdə uşaqların istedadının tərifinə yanaşmaları nəzərdən keçirməyə imkan verən tədqiqatlar aparılmışdır [Iskusstvo i pedagogika., 2002]. Yalnız faktiki deyil, həm də potensial istedadın mövcudluğunun tanınması istedadlı hesab edilən və təhsil prosesinin təşkili zamanı yüksək dərketmə qabiliyyətlərinin nəzərə alınmasına ehtiyacı olan uşaqların kateqoriyasını xeyli genişləndirmişdir. İstedadlı uşaqlar pedaqogikasının formalaşmasının nəzəriyyə və praktikasında mühüm rol istedadlı və "adi" uşaqların birgə və ya ayrıca təhsili məsələsinin həllinə aiddir. Birinci halda söhbət xüsusi, fərdi, diferensiallaşdırılmış inkişaf proqramlarından, ikinci halda – istedadlı şagirdlər üçün xüsusi məktəblərin yaradılmasından gedir. İstedadlı şagirdlərin uğurlu sosiallaşmasının həlledici şərti müvafiq təhsil məkanında məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən təhsildə qarşılıqlı əlaqənin xarakteridir [*https://psy.wikireading.ru/22640*].

Pedaqogikada istedadlı uşaqların psixodiaqnostik monitorinqi. İstedad fenomeninin müxtəlifliyini və fərdiliyini, orijinallığını nəzərə alaraq, istedadlı uşaqlarla iş üsullarını seçmək vacibdir ki, bu da aşağıdakı problemlərin ilkin müəyyənləşdirilməsini tələb edir:

1) Hansı istedad növü ilə qarşılaşırıq?
2) İstedadlı uşaqlarla aparılan iş prosesində prioritet vəzifələr hansılardır?

İstedadlı uşaqların diaqnostikası problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, əlbəttə, valideynlərin iştirakı ilə mütəxəssislər – müəllimlər, psixoloqlar, tibbi və sosial işçilər tərəfindən həyata keçirilməlidir.

M.A.Xolodnaya psixodiaqnostik monitorinq üçün bir sıra tələbləri müəyyən edir:

– "istedadın təzahürlərinin dinamikasının orijinallığını və təcrübənin inkubasiyasının mümkün təsirlərini və s. düzəltməyə imkan verən diaqnostik prosesin müddəti;

– gözlənilən istedad növünə və uşağın fərdiliyinə uyğun olaraq, seçilmiş müxtəlif ölçmə prosedurlarından istifadə etməklə çoxsaylı sorğular aparmaq;

– uşağın meyillərinə uyğun gələn fəaliyyət sahələrində onun davranışının qiymətləndirilməsi (səriştəliliyin zonası və aparıcı maraqlar nəzərdə tutulur);

– uşaq üçün fərdiləşdirilmiş təlim strategiyasının işlənib hazırlanmasında zənginləşdirilmiş fənn və təhsil mühiti şəraitində diaqnostika;

– uşaqdan alınan rəy ilə diaqnostik prosedurun dialoq xarakteri;

– uşaqların diaqnostik müayinəsinin yalnız real həyat şəraitində aparılması, onun formaca eksperimentə yaxınlaşdırılması;

– tədqiqat fəaliyyətlərini modelləşdirən və uşağın qarşısında problem qoymaqda, davranış yollarını seçməkdə maksimum müstəqillik nümayiş etdirməyə imkan verən obyektiv vəziyyətlərdən istifadə" [Kholodnaya U.A., 2002].

İstedadlı uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili təcrübəsi. Təhsil prosesinin vacib tərəfləri istedadlı uşaqlara pedaqoji dəstək verən mənbələri aşkar etməyə imkan verir. İstedadlı uşaqların dəstəklənməsinin mənbələrindən və vasitələrindən biri də onlar üçün əlverişli mühitin yaradılmasıdır. Ətraf mühit anlayışı çox geniş strukturları özündə ehtiva edir. Onlardan biri də (məktəb üçün) sinifdə olan şagird kontingentidir. Pedaqoji diaqnostika məlumatlarına əsaslanan dərslərin mənimsənilməsi öz imkanlarını maksimum dərəcədə reallaşdırmağa çalışan istedadlı şəxsiyyətlər kimi formalaşmasına xidmət edir.

Uşaqları inkişaf səviyyələrinə görə qruplaşdırmağın iki fərqli yolu var: *heterogen* (əks xassəli) və *homogen* (eyni xassəli). Fərqli inkişaf səviyyələri olan uşaqların eyni sinfə düşməsi *heterogen* yoldur. Sinifdəki şagirdlərin bu heterogenliyinin həm üstünlükləri, həm də mənfi cəhətləri var. Ənənəvi tədris üsulunda, xüsusilə özünü göstərən çatışmazlıqlar ondan ibarətdir ki, eyni sinifdə həm ümumi iş tempi ilə ayaqlaşa bilməyən çox zəif şagirdlər, həm də inkişafını cilovlamaq məcburiyyətində qalan çox güclü, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş uşaqlar var. Həm onlar, həm də başqaları bundan əziyyət çəkirlər: birincilər hələ də inkişafda geri qalır, ikincilər isə öz potensiallarını itirir və meyillərini qabiliyyətə çevirə bilmirlər. Belə mənimsəmənin müsbət tərəfləri ondan ibarətdir ki, zəif şagirdlərin güclülərə tərəf çəkildiyi, zəifliklərini aradan qaldırmağa çalışdıqları, güclülərin isə zəiflərə kömək etmək üçün imkanlar yaranır [*https://studbooks.net/1968600/pedagogika/opyt_raboty_organizatsii_vospitatelnoy_raboty_odarennymi_detmi*].

İkinci yol *homogen* yoldur. Müayinədən sonra uşaqlar üç səviyyəyə bölünürlər:

– güclü səviyyə (uşaqların məktəbə hazırlığının yüksək səviyyəsi və yaxşı oxumağı bacaranlar);

– orta səviyyə (hazırlığın orta inkişaf səviyyəsi);

– aşağı səviyyə (zəif inkişaf səviyyəsi).

Bu səviyyələrə əsasən hər bir uşaq onun üçün müvafiq olan templə işləyir, ümumi proqramın tədris materialını müvafiq dərinlikdə mənimsəyir. Hətta müəyyən etmək olar ki, bu səviyyələrin hər biri müxtəlif vaxtlarda ibtidai məktəbi bitirir. Tədris ilinin hər yarımilində paralel siniflərin müəllimləri bir yerə toplaşır, uşaqların irəliləyişlərini müzakirə edir və onlardan bəzilərinin səviyyələr boyun-

ca hərəkətinə qərar verirlər. Bu üsul ölkəmizdə çox nadir hallarda, daha çox (P.S. "korreksiya" və "korrektirovka" dərsləri) düzəliş və uyğunlaşdırma dərslərinin təşkilində istifadə olunur [*https://pedsovet.su/fgos/6456_urok_korrekcii_znaniy*].

Təcrübə göstərir ki, bu səviyyələrə formal münasibət şagirdlər üçün zərərlidir. Seçmə fənlər hesabına paralel proqramlar üzrə dərslər təşkil etməklə uşaqların müəyyən fənlərə meyillərinə görə dərsləri başa çatdırmaq da mümkündür. Beləliklə, beş istiqaməti ayırd etmək olar:

1) humanitar;
2) riyazi;
3) estetik (musiqi);
4) estetik (xoreoqrafiya);
5) xarici dillərin öyrənilməsi ilə.

İnkişaf səviyyələrinə görə uşaqların qruplaşdırılmasına belə yanaşmalar istedadlı uşaqları dəstəkləməyin başqa bir vasitəsini – təhsilin məzmununu da bura daxil etməyə imkan verir. Bu səviyyələrdəki proqramlar materialın öyrənilməsinin məzmunu və məntiqi saxlanmış, eyni zamanda, ənənəvi proqramlar bir qədər dəyişdirilmişdir, məsələn, riyaziyyatda əksər mövzuların təkmilləşmiş şəkildə öyrənilməsi üçün onlar riyazi və həndəsi materiallarla zənginləşdirilmişdir. Bunlara qeyri-ənənəvi problemlərə aid dərslər və məntiqi tapşırıqlar daxildir. Proqramların çətinləşdirilməsi şagirdlərin həddən artıq yüklənməsinə səbəb olmur, çünki müəllimlər uşaqlar tərəfindən materialın mənimsənilməsini asanlaşdıran metodik yanaşmalardan (didaktik oyunlar, nağıllar şəklində tapşırıqlar, əyləncə elementləri, vizual dəstəklər, yaradıcı tapşırıqlar və digər üsullarla şagirdlərin idrak fəaliyyətinin artırılması və s.) istifadə edirlər. Proqramlar elə qurulub ki, şagirdlərə dövlət standartlarında nəzərdə tutulduğundan daha çox məlumat təklif olunur. Eyni zamanda, bilik, bacarıq və vərdişlərə olan tələblər dövlət proqramları çərçivəsində uşaqların əsas vəzifələri yerinə yetirmələrinə yönəldilir. Bu yanaşma öyrənmənin daxili diferensiallaşdırılmasına, əsas və qabaqcıl səviyyənin bütün şagirdlər tərəfindən, ən qabaqcıl səviyyənin isə ən bacarıqlılar tərəfindən mənimsənilməsinə imkan verir. Bundan əlavə, istedadlı uşaqlara dəstək müxtəlif proqramlar tələb edir, çünki istedadlı uşaqların təhsilindəki vahidlik onların yaradıcı inkişafına kömək edə bilməz. Proqramlar şagirdlərin hazırlığına yönəldilməlidir. Ənənəvi tədris texnologiyalarında şagird pedaqoji təsirlərin obyekti, müəllimin tapşırıqlarının icraçısıdır və o, fəaliyyət prosesini tam həyata keçirə bilməz. Şagirdə yalnız kənardan qoyulan məqsəd və planları həyata keçirmək qalır ki, bu da müstəqilliyin formalaşmasına, azadlığın, yaradıcılığın, təşəbbüskarlığın inkişafına səbəb olmur. Əksinə, başqasının qiymətləndirilməsi onun özünə hörmət ehtiyacını, öz müstəqil fikrini aradan qaldırır, insanı fəaliyyətsizliyə sövq edir, onda tənbəllik, məsuliyyətsizlik yaradır, təşəbbüskarlığı məhv edir. Son

onilliklərdə tədris prosesində baş verən bir sıra köklü dəyişikliklərə baxmayaraq, məktəbdə hələ də avtoritar üslub, müəllim-şagird münasibətlərində məcburiyyət, tədris metodlarının monotonluğu və primitivliyi, təhsilin məzmununun tənzimlənməsi hökm sürür. İstedadlı uşaqların aşkar olunması, onlarla pedaqoji işin təşkili elm və təhsil təcrübəsinin problemləridir. Onların hərtərəfli inkişafı üçün yaradıcı qrupların təşkil edilməsi lazımdır.

Pedaqoji prosesdə vacib bir məqamı da qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, uşaq ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra beşinci sinfə keçdikdə çox vaxt onun akademik göstəriciləri aşağı düşür, psixoloji durumu pisləşir və öyrənməyə marağı azalır. Belə olan halda ibtidai sinif müəllimləri günahı fənn müəllimlərinin üzərinə atmağa, orta pillədə çalışan müəllimlər isə ibtidai sinif müəllimlərinə qarşı iddialar irəli sürməyə meyilli olurlar. Əslində, beşinci sinif şagirdləri və onların yeni müəllimləri qarşılıqlı uyğunlaşmanın çətin mərhələsini yaşayırlar. *Psixoloji hazırlıq* anlayışı mürəkkəb və çoxşaxəli anlayışdır. Bir tərəfdən, bir məktəbli haqqında danışırıqsa, onda diqqətin, yaddaşın, təfəkkürün kifayət qədər inkişaf səviyyəsini, çətinlikləri, mənfi emosiyaları dəf etməyə güclü hazırlığı nəzərdə tuturuq. Digər tərəfdən, müəllim beşinci sinif şagirdləri ilə işləməyə psixoloji cəhətdən hazırlıqlı olmalı, ilk növbədə, uşağın yaş və fərdi xüsusiyyətlərini bilməli, uyğunlaşma dövründə şagirdin üzləşdiyi çətinlikləri proqnozlaşdırmağı və ona vaxtında dəstək verməyi bacarmalıdır. Uşaqları sevən təcrübəli müəllimlərin də bəzən beşinci sinif şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərini bilməmələri arzuolunmaz haldır. Buna görə də pedaqoji prosesdə əsas vəzifə şagirdlərin yeni şəraitə hazırlığının formalaşdırılması və müəyyən edilməsidir [*https://library.shsu.am/wp-content/ uploads/2019/02/lebedeva.pdf*].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, ümumtəhsil müəssisələrində "hər bir uşaq özünəməxsus şəkildə istedadlıdır" müddəasından irəli gələn şagirdə istiqamətlənmənin üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədar olaraq, təhsilin inkişafı probleminin hərtərəfli araşdırılması üçün təhsil fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məsələləri aktualdır. Məktəbəqədər, ibtidai və orta təhsil müəssisələrində psixoloji-pedaqoji işin əsas vəzifələrindən biri istedadlı uşaqların vaxtında diaqnostika olunaraq aşkarlanmasıdır. Belə hesab olunur ki, istedadlı uşaqlara dəstəyin mənbələrindən biri uyğun inkişaf mühitinin yaradılması, o cümlədən pedaqoji diaqnostika və monitorinq məlumatları, kurikuluma əsaslanan təhsilin məzmunu əsasında qrup və siniflərin fəaliyyətə cəlb edilməsidir. Dəstək texnologiyalarının əsas üstünlükləri bunlardır: istedadlı uşaqlara diqqətli, həssas münasibət, onlara inam, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq, konkret fəaliyyət məzmunundan istifadə, nailiyyətlərin

müsbət qiymətləndirilməsi və s. Dəstək texnologiyaları həm də valideynlərin və müəllimlərin şəxsiyyətin formalaşması haqqında, uşaqların özünüdərkinin inkişafı üzrə pedaqoji və psixoloji maarifləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil fəaliyyətinin psixoloji və pedaqoji təminatı istedadlı uşaqların şəxsi inkişafına mühüm töhfələr verir.

Məqalənin aktuallığı. İstedadlı uşaqların tərbiyəsi və inkişafı prosesində aparılan psixoloji-pedaqoji işin əsas vəzifələrindən olan istedadlı uşaqların vaxtında aşkarlanması və bu sahədə onlara pedaqoji dəstəyin göstərilməsi aktual problemlərdəndir.

İstedadlı uşaqlar ölkəmizin intellektual kapitalıdır. Bu baxımdan, istedadlı uşaqların müəyyən edilməsi, təhsili və tərbiyəsi problemləri olduqca aktualdır. İstedadlı uşaqların tərbiyəsi, inkişafı və təhsili onlara müxtəlif sosial amillərin, ailə, məktəb, həmyaşıdlar qrupunun təsiri nəticəsində yaranır. Bu məsələ öz aktuallığını indi də saxlayır. Təlim-tərbiyə prosesi kütləvi xarakter daşısa da, bu prosesdə uşağın fərdiliyinin nəzərə alınması aktual məsələlərdəndir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə istedadlı uşaqların təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli təşkil olunması imkanlarından, onların inkişafında mühüm olan əsaslardan, istedadlı uşaqların tədqiqat və təhsil fəaliyyətlərində yaradıcılıq qabiliyyətlərini həyata keçirmələri yollarından elmi yenilik kimi bəhs olunur. Müasir dövrdə istedadlı uşaqlarla işin nəzəri cəhətdən araşdırılması və onun müəyyən bir bölgə şəraitində praktiki tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi bir növ elmi yenilik üçün yol açmış olur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti məktəbəqədər, ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil şəraitində istedadlı uşaqların tərbiyəsində psixoloji və pedaqoji dəstəyin məzmununun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Məqalədən ibtidai sinif müəllimləri, bu sahədə təhsil alan bakalavrlar, magistrlar, tədqiqatçılar mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Əsədov S. (2021). V–XI siniflərdə tarix fənninin tədrisi metodikası. Bakı.
2. Iskusstvo i pedagogika. (2002). Khrestomatiya. Pskov.
3. Kholodnaya M.A.(2002). Printsipi i metodi viyavleniya odaryonnikh detey. Odaryonnost: rabochaya kontseptsiya.- M.
4. Panov V.İ. (2001). Odaryonniye deti: viyavleniye – obucheniye - razvitiye. «Pedagogika», № 4.
5. Shadrikov V.D. (1983). O soderzhanii ponyatiy «sposobnosti» i «odaryonnost». «Psikhologicheskiy zhurnal». T. 4.-, №5.
6. Teplov B.M. (1985). Sposobnosti i odaryonnost. Izbr. trudı. T.1.- M.
7. https://sinxronfenler.blogspot.com/.
8. https://psychojournal.ru/psychologists/2015-rubinshteyn-s-vydayuschiysya-sovetskiy-psiholog-i-filosof.html.
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/Спирмен,_Чарлз_Эдвард.
10. https://obuchalka.org/20190515109375/matematicheskaya-enciklopediya-tom-1-vinogradov-i-m-1977.html.
11. https://prepod.nspu.ru/mod/page/view.php?id=35012.
12. https://multiurok.ru/files/razvitiie-sistiemy-poddierzhki-i-soprovozhdieniia-.html.
13. https://psy.wikireading.ru/22640.
14. https://studbooks.net/1968600/pedagogika/opyt_raboty_organizatsii_vospitatelnoy_raboty_odarennymi_detmi.
15. https://pedsovet.su/fgos/6456_urok_korrekcii_znaniy.
16. https://library.shsu.am/wp-content/uploads/2019/02/lebedeva.pdf.

THEORETICAL AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF THE INFLUENCE OF CHILDREN'S FAMILIARITY WITH THE ENVIRONMENTAL WORLD ON THE DEVELOPMENT OF THEIR THINKING

Sadagat Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University,
PhD in pedagogy, associate professor
E-mail: aliyevasedaqet.29@mail.ru
https://orcid.org/ 0009-0008-6202-0070

Abstract. The article talks about the importance of studying the methodology subject of familiarization with the environment, which is one of the leading methods for future educators-teachers studying in higher education institutions, and the way students acquire deep and solid knowledge, skills, and habits through this subject. With the help of this course, future educators and teachers acquire important skills in increasing children's interest in the environment and introducing them to the environment through the environmental familiarization exercises intended for all groups of preschool institutions. The article also explains the ways to introduce preschool children to the world around them and explains its theoretical and practical bases. Methods and forms are shown to teach students about the social and natural environment surrounding children, and the changes and development processes taking place there, following their age and knowledge levels. At the same time, it talks about the ways to arrange exercises and corners suitable for different age groups.

Keywords: acquaintance with the surrounding world, educator-teacher, preschool child, exercise, interest, and skills.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.79
To cite this article: Aliyeva S. (2023). Theoretical and practical signicance of the influence of children's familiarity with the environmental world on the development of their thinking. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 245, Issue IV, pp. 79-89.
Article history: received – 20.11.2023; accepted – 19.12.2023.

UŞAQLARIN ƏTRAF ALƏMLƏ TANIŞLIĞININ ONLARIN TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ ƏHƏMİYYƏTİ

Sədaqət Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: aliyevasedaqet.29@mail.ru
https://orcid.org/ 0009-0008-6202-0070

Annotasiya. Məqalədə tərbiyəçi-müəllimlər üçün aparıcı metodikalardan olan ətraf aləmlə tanışlığın metodikası fənninin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən, bu fənnin vasitəsi ilə bu sahədə təhsil alan tələbələrin dərin və möhkəm bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələrindən bəhs olunur. Bu kursun köməyi ilə gələcək tərbiyəçi-müəllimlər məktəbəqədər müəssisələrin bütün qrupları üçün nəzərdə tutulan ətraf aləmlə tanışlıq məşğələlərində uşaqların ətraf aləmə marağının artırılmasında, onların ətraf aləmlə tanış edilməsində mühüm bacarıqlar əldə edirlər. Məqalədə, həmçinin məktəbəqədər yaşlı uşaqları ətraf aləmlə tanış etməyin yolları açıqlanır, onun nəzəri və praktik əsasları izah edilir. Uşaqları əhatə edən sosial və təbii mühit, orada baş verən dəyişikliklər və inkişaf proseslərini yaş və bilik səviyyələrinə müvafiq şəkildə öyrətmək üçün metod və formalar göstərilir. Eyni zamanda, müxtəlif yaş qruplarına uyğun məşğələlər və guşələr tərtib etmək yollarından bəhs edilir.

Açar sözlər: ətraf aləmlə tanışlıq, tərbiyəçi-müəllim, məktəbəqədər yaşlı uşaq, məşğələ, maraq və bacarıqlar.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.79
Məqaləyə istinad: Əliyeva S. (2023). Uşaqların ətraf aləmlə tanışlığının onların təfəkkürünün inkişafına təsirinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. *«Məktəbəqədər və ibtidai təhsil»*, № 4 (245), səh. 79-89.
Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 20.11.2023; qəbul edilib – 19.12.2023.

Giriş / Introduction

Məktəbəqədər yaş insanın həyatında xüsusilə vacib bir dövrdür. Bu yaşda əldə edilən *neoplazmalar* gələcəkdə şəxsiyyətin formalaşması üçün zəmin yaradır. İnsan ətraf aləm, təbiət haqqında elementar bilikləri uşaqlıq dövründə əldə edir.

Uşağın ayrı-ayrı obyektləri səthi qavraması, məntiqi düşünməyi öyrənməsi, lüğət ehtiyatını inkişaf etdirməsi ətraf aləmlə tanışlıq prosesində baş verir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əqli tərbiyənin formalaşması ətraf aləmlə tanışlıqdan başlayır. Ətraf aləmlə tanışlıq prosesində uşaqlar müxtəlif biliklərə yiyələnirlər.

Əqli tərbiyənin formalaşmasına təsir edən mühüm amillər ətrafdakı reallıqlar – insanlar, obyektlər, təbiət, təbiət hadisələri, sosial hadisələrdir. Ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqə sayəsində uşağın mövcud obyektlər haqqında məlumatı artır, idrak prosesləri inkişaf edir. Uşaqlar müxtəlif obyektləri müşahidə edərək onların adlarını, xüsusiyyətlərini, əlamətlərini (*rəng, ölçü, forma*) və s. keyfiyyətlərini öyrənirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın ətraf aləm haqqında əldə etdiyi bilikləri dörd qrupda sistemləşdirmək olar:

- cansız təbiət haqqında biliklər;
- bitkilər haqqında biliklər;
- heyvanlar aləmi haqqında biliklər;
- böyüklərin təbiətdəki fəaliyyəti haqqında biliklər.

Kiçik qrupda uşaqlar ətraf aləmdəki obyektlərlə tanış olur, orta qrupda ümumiləşdirməyi və sistemləşdirməyi öyrənir, böyük və məktəbəhazırlıq qruplarında isə artıq obyektlər və hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsini müəyyənləşdirməyi və qurmağı bilirlər.

Təbiətlə tanışlıq ətraf aləm haqqında bilikləri öyrənməyin ən əlçatan formasıdır. Təbiətlə tanışlıq nəticəsində uşaqlar analizatorların (eşitmə, görmə və s.) fəaliyyətini təkmilləşdirir, müxtəlif təfəkkür elementlərini inkişaf etdirir, məntiqi düşünməyi, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməyi, ümumiləşdirmələr aparmağı və birgə fəaliyyət prosesində ünsiyyət qurmağı öyrənirlər. Beləliklə, təbiətlə tanışlıq yolu ilə uşaqlarda əqli, fiziki, əxlaqi, estetik və əmək tərbiyəsinin əsası qoyulur.

Əsas hissə / Main part

Məktəbəqədər yaş dövründə təbiətlə tanışlıq uşaqlarda elementar biliklər sistemini, əmək bacarıq və vərdişlərini, təbiətə məhəbbət hissi formalaşdırır. “Mək-

təbə gedənədək uşaqlara təbiət qanunları və qanunauyğunluqları, həmçinin təbiət və cəmiyyət qanunları, qanunauyğunluqları arasında əlaqələr başa salınmalıdır. Tərbiyəçi-müəllim ətraf aləmlə tanışlıq prosesində uşaqların təsəvvür dairəsinin genişləndirilməsi üçün onların diqqətini əhəmiyyətli hadisələrə yönəltməyə çalışmalıdır" [Sadıqova T., Əliyeva Z., 2011].

Aparılan sistemli müşahidə prosesində uşaqlarda müşahidə, yəni ətraf aləmdəki dəyişiklikləri tez və asanlıqla fərq etmək bacarığı formalaşır, qazanılan biliklər təkmilləşir. Təbiəti müşahidə zamanı uşaqlar çoxlu yeni biliklər əldə edirlər. Onlar təbiətlə tanış olduqda təbiət hadisələrinin ayrı-ayrı qanunauyğunluqlarını – təbiətdəki mövsüm dəyişikliklərini, həyat üçün günəş işığının vacibliyini, heyvanların həyat tərzini, bitkilərin böyüməsinin qulluqdan asılı olduğunu anlayırlar. Həmçinin bəzi təbiət hadisələri və onların qarşılıqlı əlaqəsi haqqında biliklərə yiyələnirlər. Təbiət hadisələrinin, bitkilərin, həşəratların, heyvanların inkişafının müşahidəsi prosesində uşaqlarda ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin əsasları formalaşır.

Müşahidə uşaqlarda sabit idrak maraqlarının formalaşmasına kömək edir. Buna görə də təbiətlə tanışlıq məktəbəqədər təhsilin hər bir mərhələsində mövcuddur və müəyyən təhsil problemlərini həll edir. Bu vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəlmək üçün ali məktəblərdə gələcək tərbiyəçi-müəllimlərə ətraf aləmlə tanışlığın metodikası fənni tədris olunur. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlər bu fənni öyrənməklə öz fəaliyyətlərində uğur əldə etmək üçün məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanışlığının yolları və vasitələri haqqında biliklərə yiyələnirlər. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanışlığı tərbiyəçi-müəllimdən xüsusi peşəkarlıq tələb edir. "Müəllimin peşəkar mövqeyi özünə qarşı intellektual, iradi, emosional və dəyərləndirici münasibətlərin, peşəkar fəaliyyətin, özünüinkişafın sabit bir sistemini xarakterizə edən şəxsin dinamik xüsusiyyətidir və peşə fəaliyyətinin yenilikçi xarakterində meydana çıxır. Yalnız peşəkarlıq yeniliklərin təşəbbüskarı ola, yeniliyin tətbiqi prosesinə fəal şəkildə təsir edə bilər" [Mursaqulova R., Əliyeva Ş., 2008].

Tərbiyəçi-müəllim uşaqların müşahidələrini istiqamətləndirməli, onların dərhal fərq etmədikləri cəhətləri göstərməli, analiz və sintez (təhlil və tərkib) fəaliyyətinin inkişafına kömək etməlidir. Tərbiyəçi-müəllimlərin qarşısında duran mühüm vəzifə təbiət haqqında bilikləri hər bir uşağın hərtərəfli inkişafının əsas vasitələrindən birinə çevirmək, onu cəmiyyətin layiqli vətəndaşı kimi yetişdirməkdir.

Tərbiyəçi-müəllimlərin qarşısında duran digər vəzifə uşaqları təbiətə və insana, onları əhatə edən əşyalar aləminə dəyərli, humanist münasibət ruhunda tərbiyə etmək, istək və bacarıqlarını formalaşdırmaq, hər bir uşağın fərdiliyinin inkişafı üçün lazımi şərait yaratmaqdır.

Tərbiyəçi-müəllim yalnız uşaqların təbiət haqqında müəyyən biliklərə malik olmasını deyil, həm də bu fikirlərin kifayət qədər dərin və dolğun olmasını, həmçinin öz fəaliyyətlərində əsaslı şəkildə tətbiq edə bilməsini təmin etməyə çalışmalıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaq təbiət haqqında nə qədər düzgün təsəvvürlər əldə etsə, gələcəkdə məktəb biliklərini bir o qədər yüksək səviyyədə mənimsəyəcək.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqları təbiətin ecazkar aləmi və hadisələri ilə necə tanış etmək olar? Uşaq nə qədər kiçikdirsə, onun təlim-tərbiyəsində tərbiyəçi-müəllimin aparıcı rolu bir o qədər böyükdür. O, uşaqları dinləməyə, diqqətlə müşahidə etməyə, düşünməyə istiqamətləndirir, onlarda təbiətlə tanışlığa maraq oyadır, bir çox hadisələri başa düşməyə kömək edir.

Tərbiyəçi-müəllim tərəfindən təşkil edilən ekskursiyalar məktəbəqədər yaşlı uşaqları təbiətlə tanış etməyin əsas yollarından biridir. Müşahidə olunan obyektdən və uşaqların yaşından asılı olaraq, bunlar epizodik, bir neçə dəqiqə davam edən və bir neçə gün ərzində aparılan, uzunmüddətli müşahidələr ola bilər.

Tərbiyəçi-müəllim uşaqları təbiətlə tanış etmək üçün təbiət elmlərinin müxtəlif sahələrindən məlumatlı olmalı, onun inkişaf qanunlarını dərk etməli, təbiətdə mövcud olan cisimlər və hadisələr arasında mövcud olan əlaqələri düzgün izah etmək bacarığına malik olmalıdır. "İnkişafetdirici və dəstəkləyici mühitin yaradılması üçün müxtəlif guşələr (fəaliyyət mərkəzləri) təşkil olunur. Bu guşələr inkişaf sahələri üzrə qurulur və uşağın inkişafını təmin edir. Məktəbəqədər qruplarda elə şərait yaradılmalıdır ki, uşağın sərbəst seçim etmək imkanı olsun. Hər yaş qrupunda bir neçə guşə yaradılır və bunların da hər birində tədqiqat və oyunlar üçün kifayət qədər materiallar təqdim olunur" [Həmidova X., 2019].

Tərbiyəçi-müəllim qrup otağında canlı guşə yaratmalı, bitki və heyvanlara təbiətdə yaşadıqları şəraitə yaxın mühit yaratmağa çalışmalıdır. O, həm də məktəbəqədər müəssisənin təbiət guşəsində bitkiləri yetişdirməyin aqrotexniki qaydalarını, heyvanları (*dovşanlar, quşlar, balıqlar* və s.) saxlamaq üsullarını mənimsəməlidir. "İnkişafetdirici mühit məktəbəqədər yaşlı uşağın sosial-mədəni təşəkkülünü, aktual və yaxın gələcəkdə yaradıcı inkişafını təmin etməyə qadir olan təşkil olunmuş həyati mühitdir" [Əliyeva Ş., Həmidova X., 2020].

Uşaqlara əmək vərdişlərinin aşılanmasında tərbiyəçi-müəllimin nümunəsi həlledici rol oynayır. Zəruri bilik və bacarıqlara malik olan tərbiyəçi-müəllim müxtəlif metodik yanaşmaların köməyi ilə uşağı hərtərəfli inkişaf etdirə bilər.

Tərbiyəçi-müəllim uşaqların təbiət haqqında biliklərə, müxtəlif bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələrinə istiqamət verən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir. Uşaqlar tərəfindən təbiət hadisələrinin birbaşa qavranılması və bacarıqların fəal şəkildə mənimsənilməsini təmin edən üsul və vasitələrə üstünlük verilməlidir. Tərbiyəçi-müəllim tərəfindən hekayələrin, bədii əsərlərin oxunmasına, canlı və cansız təbiətin, yaxud onların təsvirlərinin nümayişi ilə aparılan söhbətlərə

geniş yer verilməlidir.

Tərbiyəçi-müəllim müxtəlif üsullardan eyni vaxtda istifadə edə bilər, məsələn, o, müşahidə prosesində obyekti uşaqlara təqdim edərək onu artıq məlum olanlarla müqayisə edir.

Bu üsullardan biri də oyundur. Tərbiyəçi-müəllim oyun elementlərini təqdim edərkən ona uyğun tapmacalar və s. söyləyir, yaxud müşahidə zamanı müqayisə aparır, didaktik oyunlarda müxtəlif nitq vahidlərindən istifadə edir. Müşahidələr, söhbətlər zamanı oyun texnikalarına müraciət edir, izahat zamanı əmək vərdişlərinin öyrədilməsi və s. həyata keçirilir.

"Ətraf aləmlə tanışlıq prosesində didaktik oyunlardan istifadənin əhəmiyyəti ondadır ki, o, uşaqların ətraf aləmə marağını qidalandırır, oyunun məzmununun zənginləşdirilməsi üçün bilikləri mənimsəmənin zəruriliyini dərketmə tələbatını, biliyə həvəsi inkişaf etdirir, malik olduqları biliklərdən istifadə etmək bacarığını formalaşdırır" [Sadıqova T., 2008].

Üsul və vasitələrin müxtəlifliyi, effektivliyi pedaqoqun məharətini səciyyələndirir. Bu üsul və vasitələrin seçimi proqramın məzmunu ilə müəyyən edilir və məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin yerləşdiyi mühitdən, müşahidə yeri və obyektindən, həmçinin uşaqların yaşından və bacarıqlarından asılıdır. "Uşağın zəngin emosional aləminin inkişafı oyuncaqlar olmadan mümkün deyil. Məhz oyuncaqlar uşağın həyatında ona hisslərini ifadə etməyə, ətraf aləmi tədqiq etməyə imkan verən, ünsiyyət qurmağı və özünü dərk etməyi öyrədən mühit rolunu oynayır" [Əhmədova A., Əliyeva Ş., 2010].

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanışlığı prosesində filmlərdən istifadə olunur. Kiçik qrupda səssiz, qısametrajlı filmlər tərbiyəçi-müəllimin sözü ilə müşayiət olunur. Filmə baxmazdan əvvəl tərbiyəçi-müəllim hazırlıq işləri aparır: filmin məzmunu ilə bağlı müşahidələr, ekskursiyalar təşkil edir, uşaqlara mövzuya dair mətnlər oxuyur. Orta qrupda əsas yeri səsli filmlər tutur. Böyük qrupda uşaqlar öz qavradıqlarını nəql etməyə hazırlanırlar. Tərbiyəçi-müəllim filmin nümayişindən əvvəl uşaqların diqqətini onun əsas ideyasına, məzmununa cəlb edən qısa bir giriş söhbəti aparır. Söhbət əsnasında uşaqlara suallar verir, verdiyi sualların cavablarını tapmağı təklif edir. Filmə baxdıqdan sonra uşaqlarla söhbət aparmaqda məqsəd məzmun və tərbiyəvi təsir baxımından ən əhəmiyyətli fraqmentləri vurğulamaqdır. Filmlə ilk tanışlıqdan sonra bir çox vacib məqamlar uşaqlar tərəfindən dərk edilmədikdə, filmə baxış ikinci dəfə təşkil olunur. Bundan əlavə, filmin məzmununu mənimsəmək üçün tərbiyəçi-müəllimin təkrar izahatlarından, rəsmlərdən, ən diqqət çəkən epizodlar haqqında hekayələrdən istifadə edərək işi davam etdirmək lazımdır. Sonda yekun müzakirə aparılır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, filmlərə baxmaq uşaqların ətraf aləmlə tanışlıq metodunun bir hissəsi olmalıdır. Filmə baxış və onun müzakirəsi eyni vaxtda təşkil edilməlidir.

Qrupda filmlərdən istifadə edərkən müəyyən tələblər ortaya çıxır. Film uzun müddətli olmamalıdır. Bir qayda olaraq, məktəbəqədər müəssisələrdə on dəqiqədən çox olmayan qısametrajlı filmlər və ya onlardan bir fraqment istifadə olunur. İkinci baxışdan sonra uşaqların filmin məzmununu necə başa düşdüklərini yoxlamaq lazımdır. Bu məqsədlə, baxdıqları filmin mövzusuna dair rəsmlər çəkilir, test sualları əsasında söhbətlər aparılır. Bu şəkildə aparılan işlər uşaqların biliklərini sistemləşdirməyə və ümumiləşdirməyə imkan verir. "Təlim vəzifələri o zaman daha səmərəli həll olunur ki, tərbiyəçi-müəllim təlim-tərbiyə prosesinin təşkilində inteqrativ yanaşmadan məqsədyönlü şəkildə istifadə edir. Tərbiyəçi-müəllim inkişaf və təlim prosesini elə təşkil etməlidir ki, bütün fəaliyyət növlərində uşaqlardan daha çox hərəki fəallıq tələb edilsin" [Məktəbəqədər təhsil (tərbiyəçi-müəllimlər və metodistlər üçün stolüstü kitab)., 2022].

Məktəbəqədər müəssisələrin bütün yaş qruplarının tərbiyəçi-müəllimlərinə aşağıdakı tövsiyələri vermək olar.

1. Tərbiyəçi-müəllim uşaqların idrak fəaliyyətini stimullaşdırmalı, müşahidələr əsasında onlarda ətraf mühit haqqında düzgün təsəvvürlər formalaşdırmalıdır.

2. Bəzi tərbiyəçi-müəllimlər məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda müşahidə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirmirlər. Digərləri isə məktəbəqədər yaşlı uşaqların cisimlər və təbiət hadisələri ilə tanışlıq prosesinin yalnız məktəbəqədər müəssisədə mənimsənilməsinin təmin ediləcəyini düşünürlər. Deməli, uşaqlara müşahidə etməyi öyrətmək üçün sistemli iş aparmaq lazımdır.

3.Tərbiyəçi-müəllimin qarşısında duran mühüm vəzifə uşağın qavradığı bilikləri onun birbaşa və sistemli şəkildə toplanmış şəxsi təcrübəsinə əsaslanaraq məharətlə birləşdirməkdir. Burada məqsəd uşaqlara ətraf aləm haqqında məlumat vermək, onlarda təbiət hadisələrinə maraq oyatmaqdır.

4. Məşğələlərdə, ekskursiyalarda, gəzintilərdə, təbiət guşələrində uşaqların müşahidələrinə geniş yer verilməlidir.

5. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlara sözlərlə qavranılan obyektləri düzgün əlaqələndirməyi öyrətməlidir ki, hər bir söz uşağa yaxın olan xüsusi məzmunu ifadə etsin. Yalnız bu əsasda anlayışların, ümumiləşdirmələrin və nəticələrin formalaşması üçün möhkəm təməl rolunu oynayan aydın, dəqiq təsvirlər formalaşacaqdır.

6.Tərbiyəçi-müəllim uşağın sinir sisteminin müxtəlif yaş mərhələlərində hansı keyfiyyət və xüsusiyyətlərlə fərqləndiyini, əsas psixi proseslərin – yaddaş, diqqət, təfəkkürün necə inkişaf etdiyini yaxşı bilməlidir. Uşağın marağı tərbiyəçi-müəllimə ciddi və düşünülmüş şəkildə ən təsirli üsul və vasitələri seçməyə, problemə müvafiq pedaqoji şərait yaratmağa, habelə ətraf aləmlə tanış olmaq və müşahidəni inkişaf etdirmək üçün işi düzgün təşkil etməyə kömək edəcəkdir.

7.Tərbiyəçi-müəllim müşahidə etmək üçün obyekt seçməkdə çətinlik çək-

məməli, ətrafdakı mövcud obyektlər üzərində (ağaclar, kollar, qum, gil, çiçəklər və s.) uşaqların müşahidəsini təşkil etməlidir. O, qarşısına məqsəd qoymalı, müşahidənin təşkili formalarını, üsul və vasitələrini düzgün seçməlidir.

"Təlimin əsas forması uşaqların əqli inkişaf məsələlərinin həllinə yönələn, qaydaya salınmış fəaliyyət növü olan məşğələlərdir. Məşğələnin əsas göstəriciləri bunlardır: didaktik prinsiplərin, tədris fəaliyyətinin bütün komponentlərinin olması, qarşılıqlı təlim, dəqiq (reqlamentə salınmış) xarakteri və s." [Əliyeva Ş., 2010].

Əyaniliyi təmin etmək üçün məktəbəqədər müəssisədə ətraf aləmlə tanışlıq üçün lazımi didaktik materiallar və vəsaitlər olmalıdır. Didaktik vəsaitlər, təlim tapşırıqlarına uyğun olaraq, xüsusi hazırlanmış materiallardır. Bunlara həm əyani vəsaitlər, həm də didaktik materiallar daxildir.

Didaktik materiallar hər bir uşağın fərdi şəkildə istifadə edə biləcəyi paylama materiallarıdır. O, xüsusi olaraq say, ölçü, rəng, forma, fəza münasibətləri, hadisələrin xarakterik xüsusiyyətlərini və s. araşdıran məşqlər üçün yaradılmışdır. Didaktik materiallardan istifadə edərək, uşaqlar idrak problemlərini müstəqil həll edə bilirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilində əyani vəsaitlər üçün müəyyən tələblər qoyulur. Bu əyani vəsaitlərdə konkret təhsil vəzifələri yerinə yetirilməli, onlar uşaqların yaşına uyğun olmalı, bədii cəhətdən yüksək səviyyəli, rəngarəng, cəlbedici və keyfiyyətli olmalıdırlar.

Tərbiyəçi-müəllim müşahidə prosesində veriləcək sualların seçimində və tərtibində çətinlik çəkməməlidir. Tədqiq olunan hər bir problemdə uşağın qazandığı biliklər nəzərə alınmaqla onun üçün əlçatan və başa düşülən, konkret fikirlər olmalıdır. Suallar uşaqları məlumatı aktiv şəkildə qavramağa, yeni bilikləri mənimsəməyə təşviq etməli, onların əqli fəaliyyətini maksimum dərəcədə fəallaşdırmalıdır. Müşahidə prosesində tərbiyəçi-müəllimin şifahi izahı biliklərin hərtərəfli mənimsənilməsi üçün vacib olan obyekt və ya hadisənin müxtəlif cəhətlərinin daha dərindən qavranılmasına yönəldilməlidir.

Ətraf aləmdə mövcud olan obyektlər haqqında düzgün və dolğun biliklər tərbiyəçi-müəllimdə uşaqlarda düzgün təsəvvür formalaşdırmağa kömək edir və əksinə, bu biliklər yetərli olmadıqda pedaqoqlar uşaqlarla iş apararkən çətinliklər yaşayırlar. Tərbiyəçi-müəllimdə ətraflı biliklərin olmaması fərdin inkişafına ətraf aləmin təsirinin lazımi qədər qiymətləndirilməməsinə, müşahidə olunan obyektlərin səciyyələndirilməsində qeyri-müəyyənliyə və qeyri-dəqiqliyə gətirib çıxarır.

Tərbiyəçi-müəllim ətraf aləmdəki obyektlər və təbiət hadisələri üzərində aparılan təcrübələrdən daha geniş istifadə etməlidir. Cansız obyektlərlə və canlılar aləminin üzvləri ilə eksperimentlərin mövzularını daha geniş şəkildə işıqlandır-

maq lazımdır. "Məktəbəqədər yaşlı uşağın ətraf aləmlə tanışlığının təsadüfi olduğu düşünülməməlidir. Burada tərbiyəçi-müəllim yalnız kənar bir müşahidəçi mövqeyi tutmur, uşaqların fəaliyyətini dəstəkləyir, nəzarət edir, iştirakçılar üçün tədricən daha mürəkkəb vəzifələr qoyur. Tərbiyəçi-müəllim, hansı xarici vasitələrdən istifadə olunmasından asılı olmayaraq, uşağın inkişafının fərdi nailiyyətlərini və sürətini nəzərə alaraq, onların fəaliyyətlərini istiqamətləndirmək, genişləndirmək və zənginləşdirmək imkanına malik olmalıdır" [Əliyeva S., 2022].

Uşağa sözlər deyil, faktlar daha tez təsir edir. Tərbiyəçi-müəllim yadda saxlamalıdır ki, mövzuya aid məlumatlar nə qədər maraqlı olsa da, qavramanı çətinləşdirən uzun-uzadı izahatlara ehtiyac yoxdur. O, uşağı əhatə edən ətraf aləmdə baş verən və uşağın dünyanı dərk etməsinə müsbət təsir edən hər anı qiymətləndirməlidir. Uşaqlar bu anları daha yaxşı, emosional qavrayır və uzun müddət xatırlayırlar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanış edilməsində, onların dünyagörüşlərinin əsaslarının qoyulmasında və davranış bacarıqlarının formalaşmasında mühüm amillərdən biri və ən əsası tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkar hazırlığıdır. Tərbiyəçi-müəllim hazırlığı aşağıdakı sahələri əhatə edə bilər:

- elmi və ixtisas hazırlığı (təbiətşünaslığın əsaslarını bilmək);
- peşəkar-metodiki hazırlıq (təhsilin müasir metodlarına yiyələnmək və inteqrasiya olunmuş yanaşmaları praktikada tətbiq etmək bacarığı);
- valideynlərlə iş üsullarını mənimsəmək;
- inkişafetdirici mühiti təşkil etmək bacarığı;
- tərbiyəçi-müəllimlərdə öz hərəkətlərinə və ətraf mühitin vəziyyətinə görə məsuliyyət hissinin tərbiyəsi.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların dünyanı dərketmə vasitəsi olan ətraf aləmi geniş və əhatəli şəkildə qavraması tərbiyəçi-müəllimin peşəkarlığından çox asılıdır. Tərbiyəçi-müəllim mütəmadi olaraq öz hərəkətləri haqqında tənqidi düşünməyə, görülən işin nəticələrinə ciddi və obyektiv yanaşmağa, müsbət və mənfi halları qiymətləndirməyə, qarşıya qoyulan vəzifələri daha yaxşı yerinə yetirməyə səy göstərməlidir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanış edilməsi onların bilik əldə etmələrinin ən əlçatan formasıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanış edilməsində, onların dünyagörüşlərinin əsasının qoyulmasında tərbiyəçi-müəllimlərin peşə hazırlığının yüksək səviyyədə olması zəruridir. Məktəbəqədər müəssisələrdə bu işin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün gələcək tərbiyəçi-müəllimlərə ətraf aləmlə tanışlığın metodikası fənni tədris olu-

nur. Buna görə də tərbiyəçi-müəllim ətraf aləmdə mövcud olan obyektlər haqqında müəyyən biliklərə malik olmalıdır.

Tərbiyəçi-müəllim məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanış edilməsində bir çox vasitə və üsullardan istifadə edir. Təbiətlə tanışlıq məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanış edilməsində ən mühüm vasitədir və hər yaş mərhələsində vacibdir. Tərbiyəçi-müəllim uşaqları müxtəlif mövsümlərdə təbiətlə tanış edə bilər. Ekskursiyalar məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanışlığında əsas yollardan biridir.

Qrupda təbiət guşələrinin yaradılması uşaqların ətraf aləmlə tanış edilməsinin vasitələrindən biridir. Onlar bu guşələrdə bitkilərə və heyvanlara qulluq etməklə əmək vərdişlərinə yiyələnirlər. Tərbiyəçi-müəllim filmlərdən istifadə edərək müşahidə edilməsi mümkün olmayan obyekt və hadisələr haqqında onlara məlumat verə bilər.

İstifadə olunan metodlara müşahidəni və oyunları daxil etmək olar. Uşaqların təbiətlə tanış edilməsində müşahidələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Müşahidələr uşağın dərketmə maraqlarının formalaşmasında və təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Tərbiyəçi-müəllim hekayələrin oxunmasından, canlı və cansız təbiətə aid söhbətlərdən istifadə edə bilər. Onun peşəkarlığı nə qədər yüksək olarsa, daha çox vasitə və üsullardan istifadə etmək imkanına malik olar.

Məktəbəqədər müəssisələrdə əyaniliyi təmin etmək üçün didaktik materiallardan istifadə olunması vacibdir. Bu materiallar uşaqlara dərketmə məsələlərini müstəqil həll etmək imkanı verir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanış edilməsi vasitəsi ilə hərtərəfli inkişaf etdirilməsi tərbiyəçi-müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Məqalənin aktuallığı. Məktəbəqədər yaşlı uşaqda dərketmə proseslərinin inkişafında, lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində ətraf aləmlə tanışlığın böyük rolu vardır. Bu baxımdan tərbiyəçi-müəllimlər uşaqların öyrənmə mənbəyi olan ətraf aləm haqqında hərtərəfli biliklərə malik olmalı, daim öz üzərlərində işləyərək peşə hazırlığını inkişaf etdirməlidirlər. Ətraf aləmlə tanışlığın metodikası fənni tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının artırılmasında geniş imkanlara malikdir. Tərbiyəçi-müəllimlərin bu fənn vasitəsilə peşə hazırlığına cəlb olunması aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanış edilməsində tərbiyəçi-müəllimin peşə hazırlığının əhəmiyyəti və istiqamətləri göstərilmişdir. Tədqiqat işində ətraf aləmlə tanışlığın təşkili, məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli, əxlaqi, estetik, ekoloji tərbiyəsinin formalaşmasında ətraf aləmlə tanışlığın rolu araşdırılmışdır. Tələbələrə ətraf aləm amillərinin müsbət təsiri nəticəsində məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda bilik və vərdişlərin formalaşdırıl-

ması, inkişafı yollarını aşılamaq tədqiqatın elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkar hazırlığı nə qədər yüksək olarsa, uşaqların ətraf aləmi daha düzgün dərk etmələrinə o qədər mühüm təsir göstərəcəkdir. Tərbiyəçi-müəllimlərin ətraf aləmlə tanışlığın metodikası fənni vasitəsi ilə öyrəndikləri biliklər gələcək fəaliyyətlərində onlardan bacarıqla istifadə etmələrinə imkan verəcəkdir. Məqalədən tədqiqat işlərinin yazılmasında və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, ətraf aləmlə tanışlıq məşğələlərində istifadə oluna bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Əhmədova A., Əliyeva Ş. (2010). Uşaqların emosional aləminin inkişafı. Bakı.
2. Əliyeva Ş. (2010). Məktəbəqədər təhsilin aktual problemləri. Bakı.
3. Əliyeva S. (2022). Məktəbəqədər təhsildə müasir təlim texnologiyaları. Bakı.
4. Əliyeva Ş. (2010). Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı.
5. Əliyeva Ş., Həmidova X. (2020). İnkişafetdirici, dəstəkləyici və təhlükəsiz mühitin yaradılması (məktəbəqədər təhsil ixtisası üçün dərs vəsaiti). Bakı.
6. Həmidova X. (2019). Böyük qruplar üçün təlim vəsaitləri «Ətraf aləmlə tanışlıq və nitq inkişafı», (metodik vəsait), Bakı.
7. Məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu). (2022). Bakı.
8. Məktəbəqədər təhsil. (2022). (tərbiyəçi-müəllimlər və metodistlər üçün stolüstü kitab). Bakı.
9. Mursaqulova R., Əliyeva Ş. (2008). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi metodikası. Bakı.
10. Sadıqova T. (2008). Məktəbəhazırlıq qruplarında ətraf aləmlə tanışlıq üzrə məşğələlər. Bakı.
11. Sadıqova T., Əliyeva Z. (2011). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanışlığı prosesində oyunlardan istifadə. Bakı, “Adiloğlu”.

PSYCHODIAGNOSIS AND PSYCHOCORRECTION OF CHILDREN`S PREPARATION FOR SCHOOL

Ayshan Babayeva

Azerbaijan State Pedagogical University,
teacher of the department of pedagogy of preschool education
E-mail: b.ayshan@mail.ru
https://orchid.org/0000-0001-8323-7609

Abstract. The article talks about the preparation of older preschool children for school education. The basis of the article is the personality formation of 5-6 years old children during their preparation for school education. It is noted that in the formation of children`s personality, communication with their peers and elders plays an important role in their preparation for school education. The factors that influence the child the most: his parents, siblings, friends and other means of influence prepare the child for school. The article shows that voluntary effort, debt, responsibilty and other feelings in children play an important role in their psychological preparation for school. The main content of the article is that the interaction and behaviour of adults and parents with children play an important role in their psychological preparation. Examplary behaviour of adults, mutual relations and work have a great role. In this direction, it is his close friends who influence the child the most. Children tend to imitate adults more, tending to the actions and objects that they tend to. Who ever treats them kindly, they treat those people kindly towards society and their social life.

Keywords: school preparation, parent, school, preschool age, psychodiagnostics, psychocorrection, child personality.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.91
To cite this article: Babayeva A. (2023). Psychodiagnosis and psychocorrection of children`s preparation for school. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 245, Issue IV, pp. 91-100.
Article history: received – 24.10.2023; accepted – 15.12.2023.

UŞAQLARIN MƏKTƏBƏ HAZIRLIĞININ PSİXODİAQNOSTİKASI VƏ PSİXOKORREKSİYASI

Ayşən Babayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Məktəbəqədər
təhsilin pedaqogikası kafedrasının müəllimi
E-mail:b.ayshan@mail.ru
https://orchid.org/0000-0001-8323-7609

Annotasiya. Məqalədə böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəb təliminə hazırlığından bəhs olunur. 5–6 yaşlı uşaqların məktəb təliminə hazırlığı prosesində onların şəxsiyyət kimi formalaşması məqalənin ana xəttini təşkil edir. Qeyd olunur ki, uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında həm oz yaşıdları ilə, həm də yaşlılarla ünsiyyət onların məktəb təliminə hazırlığında əsas rol oynayır. Uşağa ən çox təsir edən amillərin – onun valideynləri, bacı və qardaşları, yoldaşları, digər təsir vasitələrinin onun məktəbə hazırlığında əsas istiqamət olduğu qeyd edilir. Uşaqlarda formalaşmış bəzi hisslərin yuxarı yaşlarda da məktəb təliminə müəyyən qədər təsir göstərəcəyi qeyd olunur. Məqalədə uşaqlarda iradi səy, borc, məsuliyyət və digər hisslərin onların məktəbə psixoloji hazırlığında vacib rol oynadığı göstərilir. Məqalədə, həmçinin böyüklərin, valideynlərin uşaqlarla qarşılıqlı münasibətlərindəm, rəftarının onların psixoloji hazırlığında mühüm rol oynadığı qeyd olunur. Böyüklərin nümunəvi davranışı, qarşılıqlı münasibətləri bu sahədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu istiqamətdə uşağa ən çox təsir edən onun yaxın adamlarıdır. Uşaqlar daha çox böyükləri, onların hərəkətlərini təqlid və təkrar edir, onların seçdikləri əşyalara meyil edirlər. Kim onlara mehriban davranırsa, onlar da həmin insanlara daha tez uyğunlaşır, isinişirlər.

Açar sözlər: məktəbə hazırlıq, psixodiaqnostika, psixokorreksiya, valideyn, məktəb, məktəbəqədər yaş, uşaq şəxsiyyəti.

DOI: 10.30546/2709-2488.4.2023.91
Məqaləyə istinad: Babayeva A. (2023). Uşaqların məktəbə hazırlığının psixodiaqnostikası və psixokorreksiyası. *«Məktəbəqədər və ibtidai təhsil»*, № 4 (245), səh. 91-100.
Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 24.10.2023; qəbul edilib – 15.12.2023.

Giriş / Introduction

Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki və psixi inkişafı onların məktəb təliminə hazır olmalarına şərait yaradır. Ailədə böyüklərin, xüsusilə valideynlərin tələbləri və yardımları uşaqlarda psixi proseslərin, onların şəxsiyyətlərinin inkişafı üçün şərait yaradır. Belə ki, onların fəaliyyəti, qarşılıqlı münasibətləri, tapşırıqların yerinə yetirilməsi şəxsiyyətin formalaşmasının və psixi inkişafının səviyyəsini yüksəldir.

Valideynlərin köməyi ilə aparılan hesablama əməliyyatları, sadə əmək vərdişləri, rəsm çəkmək, oyunlar, söhbətlər və izahatlar nəticəsində ixtiyari yaddasaxlama, diqqətin davamlılığı, fəaliyyətlərin planlaşdırılması, yerinə yetirilməsi sistemli hal alır, inkişaf edir.

Uşaq şəxsiyyətinin inkişafında yaşlıların nümunəvi davranışı, qarşılıqlı münasibətləri və fəaliyyəti böyük rol oynayır. Bu istiqamətdə uşağa ən çox təsir edən onun yaxınlarıdır. Uşaqlar yaşlıların qiymətləndirdikləri keyfiyyətlərə, əşyalara meyil edir, onları daha çox təqlid etməyə çalışırlar. Onlar təqlid etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda böyüklərin həyatı, yaşayışı ilə maraqlanır, onların əmək prosesini müşahidə edir, danışdıqları nağılları, şeirləri, hekayələri dinləyirlər.

Uşağın təqlid etdiyi ən nümunəvi davranış o adamların davranışıdır ki, onlar uşağa qayğı göstərirlər, öz məhəbbətlərini, hörmətlərini hiss etdirirlər. Uşaqlara kim daha mehriban yanaşırsa, sevgi göstərirsə, uşaqlar onları özlərinə ideal seçirlər. Belə ki, uşaq şəxsiyyətinin inkişafına yaşlıların əsas təsir vasitəsi əxlaq normalarının mənimsənilməsi prosesini səmərəli qurmaqdır. Əxlaq normaları nümunəvi, düzgün davranış sayəsində mənimsənilir.

Uşaq üçün nümunəvi davranış forması böyüklərin nəzakətli hərəkətləri, mədəni davranışı, qarşılıqlı təsiridir. L.İ.Bojoviç, L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, S.L.Rubinşteyn, D.B.Elkonin, Ə.S.Bayramov və başqaları məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlimə hazırlığının iki tərəfi olduğunu göstərirlər: obyektiv və subyektiv. Onların fikrincə, uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlığı obyektiv mahiyyət daşıyır. Başqa sözlə desək, onların psixi inkişafının səviyyəsi buna şərait yaradır. Məktəbəqədər yaşlı uşağın şəxsiyyətinin formalaşması da onun təlimə psixoloji hazırlığı üçün lazımi inkişaf səviyyəsində olur. O, qarşıya məqsəd qoya, onun yerinə yetirilməsi üçün iradi səy göstərə, öz davranış və fəaliyyətini idarə edə bilir. Uşaqlarda ilkin formada məsuliyyət və borc hissi formalaşır, hisslərini nisbətən idarə etməyi bacarırlar. Bütün bu keyfiyyətlər uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığının obyektiv tərəfidir.

Məktəb təliminə psixoloji hazırlığın başqa bir tərəfinin – subyektiv tərəfinin

də əhəmiyyəti az deyil. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar yeni fəaliyyət forması olan məktəb təliminə – böyüklərlə qarşılıqlı münasibətlərin yeni formasına böyük maraq və səy göstərirlər. Burada uşaqların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini də diqqətdən kənarda saxlamaq olmaz.

Əsas hissə / Main part

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində praktik psixoloji xidmət işi hazırda orta təhsil müəssisələrində həyata keçirilsə də, gələcəkdə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində də təşkil olunacağı qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir. Bir sıra xarici ölkələrdə, eləcə də Rusiyada bu sahədə müəyyən təcrübələr var.

Məktəbəqədər yaş dövrü insanın həyatında, psixoloji inkişafında ən məhsuldar dövrdür. "Bu dövrdə hisslər sürətlə inkişaf edərək duyğu, qavrayış, hafizə və təfəkkürü məntiqi səviyyəyə qaldırır. Artıq məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqda həyat hadisələrinə, ətraf aləmdə mövcud olan obyektlərə normal münasibət yaranır. O, fərddən şəxsiyyətə çevrilir" [Əmrahlı L., Əliyeva L., 2014].

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində həyata keçirilən psixoloji xidmətin vacib istiqamətlərindən biri də *psixodiaqnostikadır*. Psixodiaqnostikanın əsas vəzifəsi məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. "Diaqnostika prosesində aşağıdakı ardıcıllıq gözlənilir: tədqiq ediləcək obyektlə ümumi tanışlıq; ona yanaşma yollarının müəyyənləşdirilməsi; son mərhələdə psoxodiaqnostik metodun seçilməsi" [Əmrahlı L., 2008]. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində psixoloji diaqnostikanın aparılmasının bir sıra özünəməxsus cəhətləri vardır. Onun predmetinə məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaş qruplarına görə fərdi psixoloji müayinəsinin keçirilməsi, bu yolla uşaqların psixi inkişafında mümkün kənaraçıxma və geridəqalma hallarının korreksiyasını təşkil etmək aiddir.

Psixoloji problemlərin həlli üçün praktik psixoloq məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla aparılacaq psixodiaqnostik proseslərin məzmununa dərindən yiyələnməlidir. O, əvvəlcə psixoloji təsirə məruz qalan obyektləri dəqiqləşdirməli, sonra isə bu təsirin əsas mövzusunu xarakterizə edən normativ yaş göstəricilərini müəyyənləşdirməlidir. Elə buna görə də praktik psixoloq məktəbəqədər yaşlı uşaqların normativ-yaş və fərdi inkişafının göstəricilərinə bələd olmalı, onlarda öz uğurlarına münasibət formalaşdırmalıdır. "Kiçik yaşlarından başlayaraq uşaq və gənclərdə öz uğurlarına düzgün münasibət yaratmaq – iddia səviyyəsini tənzim etməyin başlıca yolu belədir" [Baxşəliyev Ə., 2007].

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların normativ-yaş və fərdi inkişafının göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Psixoloji göstəricilər*. Buraya ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqə üsulları (idraki,

kommunikativ və refleksiv qabiliyyətlər); motivləşmə-tələbat sahəsi; mənəvi sərvətlər sistemi (mənəvi mövqe); yaş kompetentliyi (uşaq fəaliyyətinin növləri: *produktiv, prosessual*); psixomotor sfera; şəxsi-emosional xüsusiyyətlər aiddir.

2. *Psixofizioloji xüsusiyyətlərin göstəriciləri*. Buraya temp, steniklik (fəallıq), uyğunlaşma qabiliyyəti, sinir sisteminin dinamikliyi və labiliyyi (qeyri-sabit və sürətlə dəyişən qıcıqlanma) daxildir.

3. *Psixoloji-pedaqoji göstəricilər*. Buraya aşağıdakılar aid edilir: təlim qabiliyyəti və təlim fəaliyyəti üçün ilkin zəmin; xüsusi qabiliyyətləri (musiqi, bədii, riyazi və s.); uğurları (bilik, bacarıq və vərdişlər). [Uşaqların psixodiaqnostikası üzrə metodikalar. Celilabad-adpu.az/dosyalar mövzu 23. pdf].

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsi kollektivinin uşaqlarla qarşılıqlı münasibətlərinin psixoloji-pedaqoji göstəricilərinin xüsusiyyətləri aşağıda sadalananlardan ibarətdir:

1) yaş qrupunda qarşılıqlı münasibətlərin tərzinin göstəriciləri (yaşlı – uşaq);

2) tərbiyə strategiyasının göstəriciləri (məktəbəqədər tərbiyə konsepsiyasına uyğunluğu);

3) təhsilləndirici strategiyanın göstəriciləri (məktəbəqədər təhsil konsepsiyasına uyğunluğu);

4) pedaqoji kadrların psixoloji sabitliyinin göstəriciləri.

Ailədə qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətlərinə aşağıdakı göstəricilər daxildir:

1) ailədə qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətləri və onların göstəriciləri;

2) valideynlərin (yaxud onları əvəz edən şəxslərin) tərbiyə strategiyasının göstəriciləri;

3) valideyn mövqeyinin (neqativ, pozitiv və s.) aktuallığı və onun formalaşma səviyyəsinin göstəriciləri;

4) uşağın valideynlərinin (yaxud onları əvəz edən şəxslərin) psixoloji (şəxsi-emosional) sabitliyinin göstəriciləri [Uşaqların psixodiaqnostikası üzrə metodikalar. Celilabad-adpu.az/dosyalar mövzu 23. pdf].

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixi proseslərin və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşma səviyyəsinin diaqnostikasının aparılması onların psixoloji diaqnostikasının əsas məqsədlərindən biridir. Məktəbəqədər müəssisədə fəaliyyət göstərən uşaq psixoloqu bu məqsədlə müxtəlif diaqnostik metod və vasitələrdən istifadə etməklə uşaqlarda inkişafın spesifik və qeyri-spesifik göstəricilərini əldə edə bilər. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəbə hazırlığının sınaqdan çıxarılmış əsas diaqnostik metodları cərgəsinə korrektura sınağı, Bender testi, naxışlı imla, piktoqram, mövcud olmayan canlılar, tapşırığı qəbul etmə testi, ümumi məlumatlılıq testi, “yadda saxla və çək” testi, məntiqi təfəkkürə aid

müxtəlif testlər, uşaq appersepsiya testi (Children's Apperception Test – CHAT, Leopold və Soney Bellak) aiddir. "Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində fəaliyyət göstərən praktik uşaq psixoloqu bu metodikalarla bərabər, uşaqların məktəbə hazırlığının diaqnostikası məqsədi ilə bu kimi bir sıra əlavə metodikalardan da faydalana bilər: labirint (Veksler testi); Koqan testi; Torrens testləri; Yunq testi; "Ailə rəsmi" testi; ailənin mövcud olmayan canlılar şəklində rəsmi; "Uşaq appersepsiyası testi", "Rokentsbeyq testi", "impulsivlik-refleksivliyin tədqiqi metodikası; Lyuser testi; "Sehrli çubuq" və ya "Üç istək" testi; Liri testi" [http://www.nmi.edu.az/wp-content/uploads/2020/03/Psixodiaqnostika-v%C9%99-psixokonsultasiya-TSPX-3-cu-kurs-bakalavr.doc].

Məktəbəqədər müəssisələrdə fəaliyyət göstərən praktik uşaq psixoloqunun iş metodları içərisində müşahidə metodu böyük rola malikdir. Psixoloji diaqnostikanın metodlarından biri olan müşahidə məqsədyönlü və planlı şəkildə izləmə yolu ilə müəyyən şəraitdə uşaqların həyatında baş verən psixi dəyişikliklərin öyrənilməsini nəzərdə tutur. "Müşahidə metodundan istifadə yolu ilə əldə edilmiş nəticələrin digər mü ayinə metodlarının nəticələri ilə müqayisəsi praktik psixoloqun uşaq haqqında obyektiv rəy tərtib etməsinə imkan yaradır" [Bağırlı L., 2003]. Praktik uşaq psixoloqunun həyata keçirdiyi diaqnostik müayinə zamanı müşahidənin aparılmasına ümumi tələblərlə bərabər bir sıra xüsusi tələblər də verilir. Bu tələblər, bir tərəfdən uşaqların yaş xüsusiyyətləri ilə, digər tərəfdən isə məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində uşaqların həyat və fəaliyyətinin təşkili şəraiti ilə bağlıdır.

Məktəbəqədər müəssisədə çalışan psixoloq müşahidənin təşkilinə verilən aşağıdakı xüsusi tələblərə diqqət yetirməlidir:

– müşahidə uşağın həyata keçirdiyi təbii həyat və fəaliyyət prosesləri zamanı aparılmalıdır;
– müşahidə uşaq fəaliyyətinin konkret bir formasına istiqamətlənməlidir;
– müşahidə xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət prosesində həyata keçirilməlidir [Əfəndiyeva Ü., 2008].

Psixoloji müayinə məqsədi ilə aparılan müşahidələr uşağın təbii həyat və fəaliyyət proseslərini əhatə etməlidir. Bu müayinə uşağın yemək, yuxu, gəzinti, oyun və s. kimi təbii fəaliyyət formalarını əhatə edir. Müşahidənin bu növü uşağın təbii şəraitdə davranışının öyrənilməsinə yönəldiyi üçün o, uşağın fərdi xüsusiyyətləri haqqında psixoloqun məlumat əldə etməsi üçün şərait yaradır. "Yönəldici fəaliyyət prosesində isə, əksinə, müşahidə uşağın yaşlılarla qarşılıqlı münasibətləri kontekstini əhatə edir. Xüsusi təşkil edilmiş müşahidələr uşağın həyatının idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar və estetik, əmək, fiziki tərbiyə istiqamətli müxtəlif məşğələlərin gedişində aparılır. Praktik uşaq psixoloqu öz fəaliyyətində həm müşahidə, həm bələdləşmə, həm də müşayiətedici funksiyaları yerinə

yetirir" [Əfəndiyeva Ü., 2008]. Bu o deməkdir ki, müşahidənin nəticələri bir tərəfdən psixoloqu test sınaqlarını keçirməyə yönəldir, digər tərəfdən keçirilmiş test sınaqlarının nəticələrini təsdiq və ya inkar etməyə imkan verir.

Verbal kommunikasiya əsasında sosial-pedaqoji informasiya əldə etməyə imkan verən diaqnostik metod *anketləşdirmədir*. Məktəbəqədər müəssisədə anket sorğusu yalnız müəssisənin yaşlı kontingenti, yəni valideynlər, tərbiyəçi-müəllimlər və pedaqoqlar arasında aparılır. Anketləşdirmənin əsas diaqnostik vəzifəsi qeyd olunan qrupa aid yaşlılardan bioqrafik məlumatların, ailə üzvlərinin sosial yönümlülüyü, şəxsi keyfiyyətləri haqqında məlumatların toplanmasından, həmçinin onların valideynlik və pedaqoji mövqelərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tərbiyəçi-müəllimlər və valideynlər üçün anketlər "hə" və ya "yox" tipli cavablardan, bəzən isə bir neçə cavab variantının təqdim olunduğu suallardan ibarət olur. Bəzi hallarda daha geniş informasiya toplamaq ehtiyacı meydana çıxdıqda şifahi anketləşdirmə keçirmək tövsiyə olunur.

Tərbiyəçi-müəllimlərin istifadə etdiyi nümunəvi anket sorğusunun məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- uşağın adı və soyadı;
- uşağın doğum tarixi;
- ailə tərkibi;
- valideynlərin təhsili;
- ailənin maddi vəziyyəti;
- ailənin mənzil şəraiti;
- uşağın neçə yaşından məktəbəqədər müəssisəyə getməsi;
- uşağı məktəbəqədər müəssisəyə kimin aparması;
- uşağın hansı fəaliyyət növlərini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsi;
- uşağın davranışında sizi daha çox narahat edən cəhətlər;
- onun qrupdakı mövqeyi [Əliyev R., Əliyeva G., Əliyev C., 2011].

Valideynlər üçün hazırlanan anket sorğusunun məzmununa bunlar daxildir:

- uşağın cinsi;
- uşağın təvəllüdü;
- uşağın anadan olduğu yer;
- valideynlərin təhsili;
- valideynlərin dini mənsubiyyəti;
- valideynlərin ailə tərkibi;
- ailə üzvlərinin sayı;
- valideynlərin məşğuliyyəti və iş yerləri;
- valideynlərin vəzifəsi.
- Uşaq üçün ayda nə qədər pul xərcləyirsiniz?

- Sizcə, nə qədər xərcləmək lazımdır?
- Uşağın ayrıca otağı varmı?
- Uşağa ayrıca otaq lazımdırmı?
- Valideynlərin hər hansı bir xroniki xəstəliyi varmı?
- Valideynlər dövlətdən müavinət alırlarmı?
- Uşağın cəlb olunduğu məktəbəqədər müəssisəyə münasibəti necədir?
- Hansı oyuncaqlara daha çox maraq göstərir?
- Mənzilinizdə oyuncaqlar üçün ayrıca yer ayırmısınızmı?
- Uşaq ailə üzvlərindən ən çox kiminlə ünsiyyətdə olur?
- Uşağa daha çox kim oyuncaq alır?
- Uşağınıza kitab oxuyursunuzmu?
- Uşaqla bağlı yaranan problemlərin həllində ailədə hər hansı ziddiyyətlər yaranırmı?
- Uşağa təsir etmək üçün ən çox hansı vasitələrdən istifadə edirsiniz?
- Ailə üzvlərindən kim uşağa daha çox təsir göstərir?
- Uşaq öz şikayətlərini ailədə ən çox kimə bildirir?
- Uşaq öz təəssüratlarını ən çox kiminlə paylaşır?
- Uşaq evdə ən çox hansı işləri yerinə yetirir?
- Uşaq hansı özünəxidmət vərdişlərini yerinə yetirir?
- Uşaq hansı məşğələləri sevir?
- Uşağın məktəbəqədər müəssisədə dostları varmı?
- Uşaq ailə üzvlərindən kiminlə daha çox ünsiyyətdə olur?
- Uşağın məktəbə hazırlığı harada həyata keçirilir?
- Uşağınızın hansı tipli məktəbdə oxumasını istərdiniz?

Məktəbəqədər müəssisədə fəaliyyət göstərən praktik psixoloqun istifadə etdiyi müayinə metodlarından biri də *söhbət* metodudur. "Söhbət verbal ünsiyyət əsasında informasiya əldə edilməsinə şərait yaradan diaqnostik metoddur. Söhbət metodu şifahi və yazılı şəkildə tətbiq olunan, ciddi reqlament qaydaları olan müayinə üsuludur" [Uşaqların psixodiaqnostikası üzrə metodikalar. Celilabad-adpu. az/ dosyalar mövzu 23. pdf]. Bu metodun tətbiqində əsas məqsəd diaqnostik müayinə obyekti olan uşaq haqqında psixoloji-pedaqoji ilkin məlumatları toplamaqdır. Bu metoddan istifadə edərkən uşaqla əlaqə yaradılması, onun əməkdaşlığa cəlb olunması təmin olunmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşağın psixi inkişafının spesifik göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsində konkret metodik vasitələrdən istifadə olunduğu halda, qeyri-spesifik göstəricilərin müəyyənləşdirilməsində ümumi xarakterli diaqnostik

və metodik vasitələrdən, müşahidə və diaqnostik müayinələrdən istifadə olunur.

Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların həmyaşıdları ilə, yaşlılarla ünsiyyətdə olmağa daha çox ehtiyacı var və onlar buna böyük həvəs göstərirlər. Bu prosesdə uşaqlar fikirlərini aydın, dəqiq, düzgün şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər. Bu yaş dövründə uşaqlarda şəxsiyyətin inkişafına yaşlılar, böyüklər daha səmərəli təsir göstərirlər və uşaqda yeni psixoloji xüsusiyyətlər yaranır. Onlar yeni davranış normalarına yiyələnir, tədricən cəmiyyətin bir üzvünə çevrilirlər və onlarda əvvəlki dövrə nisbətən davamlı mənəvi xüsusiyyətlər formalaşır. Bu dövrü şəxsiyyətin ilkin təşəkkül dövrü kimi qiymətləndirmək olar. Təbii ki, bu hələ uşaq şəxsiyyətinin tam təşəkkülü demək deyil. Onu hələ inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək lazımdır. Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasına yaşlıların təsiri özünü əxlaq normalarının mənimsənilməsi prosesində göstərir. Bu normalar nümunəvi davranış normalarının formalaşması zamanı mənimsənilir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafının diaqnostikasını həyata keçirərkən tətbiq olunan bir çox metodlar onların məktəbə hazırlığının düzgün təşkil olunmasında əsas rol oynayır. Bununla yanaşı, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların psixoloji hazırlığının həm valideynlərin, həm də tərbiyəçi-müəllimlərin uşaqlarla apardığı psixoloji-pedaqoji işlərin keyfiyyətindən asılı olduğu xüsusi vurğulanır.

Məqalənin aktuallığı. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəbə hazırlığı mövzunun əsasını təşkil edir. Məqalənin aktuallığı ondadır ki, uşaqları təlim fəaliyyətinə hazırlayan zaman bir çox pedaqoji-psixoloji metodlardan istifadə edərək, onları həm şəxsiyyət kimi, həm də fəal öyrənən kimi yetişdirmək lazımdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaş normalarına müvafiq psixi inkişaf səviyyələrini müəyyənləşdirmək üçün təcrübədə müxtəlif psixodiaqnostik metodikalardan istifadə edilmişdir. Həmin metodikalardan istifadə müasir məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilində və təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynayacaqdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyət keyfiyyətlərinin müayinə edilməsində müxtəlif proyektiv metodikaların uşaqlara aid variantlarından istifadənin də özünəməxsus müsbət cəhətləri vardır. Bu testlər sırasında "Uşaq appersepsiyası testi", "Rokentsbeyq testi", "Adam şəkli", "Mövcud olmayan canlıların rəsmi", "Ailə rəsmi" və başqaları xüsusi diaqnostik dəyərlərə malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Bağırlı L. (2003). Uşaqların məktəbə hazırlanmasının psixoloji məsələləri. Bakı, "Nərgiz", 116 s.
2. Baxşəliyev Ə. (2007). Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı, "Zərdabi" LTD MMC nəşriyyatı, 527 s.
3. Əfəndiyeva Ü. (2007). Ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər məktəbə psixoloji hazırlığın əsası kimi. Bakı, 170 s.
4. Əfəndiyeva Ü. (2008). Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığında yaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin rolu. (psixol. elm. nam. dis. avtoref.) Bakı, 22 s.
5. Əliyev R., Əliyeva G., Əliyev C. (2011). Praktik psixologiya məsələləri. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 189 s.
6. Əmrahlı L. (2008). Praktik psixoloqun fəaliyyəti., "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə", Bakı, № 4.
7. Əmrahlı L., Əliyeva L. (2014). Təlim fəaliyyətləri və psixi inkişaf. Bakı, 172 s.
8. Əzimov E. (2004). Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı, 338 s.
9. Həmzəyev M. (2003). Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 282 s.
10. Qədirov Ə. (2002). Yaş psixologiyası. (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 386 s.